

UDK/UDC: 338.48 (497.5 Crikvenica) (091)

Prof. dr. sc. med. VLADIMIR UREMOVIĆ

*Crikvenica, viši znanstveni suradnik, doktor medicinskih znanosti,
ravnatelj ginekološke bolnice u Rijeci, u mirovini*

MARKO VUKELIĆ

apsolvent prava

PRILOG POVIJESTI TURIZMA U CRIKVENICI

(u povodu 120. obljetnice)

UVODNA RIJEČ

Ovaj članak pripremili smo (uz veća skraćivanja i intervencije glavnog urednika) i objavljujemo ga u prigodi 120. obljetnice crikveničkog turizma. Obljetnice su uvijek prigoda za etapne analize, kritičke prosudbe i promišljanja o učinjenome, ali i o budućnosti.

Crikvenički turizam dostigao je najvišu točku krajem osamdesetih godina, svrstavši se u najuglednije turističke destinacije Mediterana. Ali već tada pokazao je i neke slabosti, ograničenja za budući razvoj.

Ovdje elaborirana ograničenja toga razvoja postoje i u svim susjednim mjestima. Nedovršeni procesi

tranzicije i privatizacije povećavaju kaotičnost situacije, usporavaju preobrazbu masovnog turizma niske kvalitete u turizam koji zadovoljava sve zahtjevnije potrebe europskih gostiju. Također i dalje traje devastacija prostora i on gubi svoju raniju privlačnost, a sve skupa se odražava i na život domaćeg stanovništva.

U prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Crikvenici su se u svim djelatnostima zbivale promjene koje su snažno utjecale na razvitak gospodarstva. U prvi plan dolazi turizam, ali se paralelno razvija ribarstvo, građevinarstvo i polivalentna prometna djelatnost. Turizam u Crikvenici ubrzo se svrstava u red vodećih turističkih središta Europe. Od mirnog težačkog, ratarskog, ribarskog, zidarско-klesarskog, iseljeničko-pečalbarskog i periferno-provincijskog mjesta uzdigla se Crikvenica u sam vrh nacionalnog i europskog turizma.[1-4]¹

RAZVOJ TURIZMA U EUROPI

Opći trend

Do kraja 19. stoljeća turizam se identificirao s **putovanjima**. Bila je to uglavnom osobna težnja pojedinaca, ovisna o njihovom povlaštenom ekonomsko-socijalnom položaju i poimanju kulture. Kao društvena, masovnija pojava turizam se javlja polovicom 19. stoljeća kada dobiva i svoju ekonomsku važnost. Pokretači te preobrazbe bila su velika otkrića, posebno tehnički i medicinski napredak, te općenito razvoj industrijskog društva. Kapitalizam utječe na raslojavanje društva na višu i srednju klasu, te na radničku sirotinju. Prvima, tj. pripadnicima više i srednje klase, raste životni standard, donoseći nove životne potrebe, koje upražnjavaju u slobodnom vremenu. Između ostalog **širi se** potreba za putovanjima, ali ona mijenja svoj karakter, jer Europljani sve više putovanje povezuju sa zdravljem i rekreacijom, odmorom i zabavom, istraživanjem i avanturom. To utječe na **razvoj infrastrukture** - prometne, ugostiteljske, turističke, zdravstveno-rekreativne, športsko-zabavne, kulturno-prosvjetne, i turizam time prerasta u ekonomski unosnu **industrijsko-gospodarsku granu**.

Te turističke potrebe povezuju se najviše uz **more**, te k moru hrli sve više Europljana, pa se na obali i prema obali gradi ogromna infrastruktura, koja će tijekom 20. stoljeća posve preokupirati gospodarstvo, čak i mnogo šire od samog obalnog području – postat će granom nacionalnog gospodarstva i privući pozornost i angažiranje država.

Nova pojava-talasoterapija

More, morska klima i sunce pokazali su se već odavno korisnima za **ljudsko zdravlje**. **Grci** su već oko 1.300. godine prije Krista gajili tzv. Asklepi-

¹ Brojevi u zagradama odnose se na redni broj izvora, navedenih na kraju članka (Literatura).

jev kult u hramovima na morskoj obali. Kasnije, od Rimljana potiče izreka: «Neptunus omnia sanat» (Bog mora sve izliječi). U srednjem vijeku palo je u zaborav značenje utjecaja mora na ljudsko zdravlje. Tek je pojavom **prosvjetiteljstva** u 18. stoljeću i širenjem ideja Jeana Jacquesa Rousseau-a o vraćanju prirodi promijenjen taj stav i jača spoznaja o vrijednosti mora. Engleski liječnik Richard **Russel**, u svojem praktičnom radu od 1750. godine, provodio je kure u morskom **kupalištu Brighton**. John Coakley **Lettsome** potiče izgradnju prvoga lječilišta na moru u Engleskoj 1796., u **Margateu na ušću Temze**. Od tada niču **maritimne bolnice**, dječje ustanove i slična lječilišta u čitavoj Europi. U nas je, na bazi ljekovitosti mora, 1868. godine osnovano **“Higijensko društvo”** na Hvaru, te je podiglo svoj prvi **sanatorij 1889**. Od 1875. godine, nastojanjima liječnika Billrotha, Oertela i Glaxa, Opatija prerašta u najznačajnije zimsko klimatsko morsko lječilište i talasoterapeutski centar europskog značaja. [5, 6, 7]

Tih se godina, pa sve do iza II. svjetskog rata morska voda smatra najboljom mineralnom vodom i kao takva preporuča za piće. O tome je objavljeno više članaka i rasprava.² Očito je tada morska voda bila kontrolirana i nezačena.

Liječnik Arnold Rikl je 1855. godine uveo sunčanje u terapiju.

Turizam u Monarhiji

Austro-Ugarska Monarhija pokazala je već u drugoj polovici 19. stoljeća interes za Kvarnerskom obalom: Beč prema Liburniji sa središtem u Opatiji

² 1760. god. Richard Russel, engleski liječnik u djelu: «A Dissertation of the Use of Sea Water in the Diseases of Glands», London, 1760., preporučuje morsku vodu za piće.

Kasnije se o ljekovitosti mora i u nas objavljuje nekoliko radova:

- Giacich, Felice: Cenni popolari su i bagni di mare, Rijeka, 1858.

- Dežman, Ivan: U horu kupanja, Vienac, Zagreb, 1869.

- Trnski, Bogoslav: O morskom zraku i kupeljih, Zagreb, 1885. i Über Seeluft und Seebader, Rijeka, 1886.

- Trauner, L.: Liječenje pićem morske vode u: O klimatoterapiji našega mora, «Liječnički vjesnik», Zagreb, 1940. str. 195-199.

- Marinović, Ivo: Terapeutski značaj morske klime, Medicinar 1/V : 247-250., Zagreb, 1947.

«Morska voda djeluje na... poboljšanje inapetencije i na hiperemiju probavnog trakta, popravlja atoniju crijeva, sekreciju crijeva, a time i resorpciju hrane. A i samo piće morske vode utječe na dotične funkcionalne smetnje.»

a Pešta prema Hrvatskom primorju, posebno Crikvenici. Mađarima je Ugarško-hrvatskom nagodbom 1868. godine na temelju glasovite «Riječke krpi-ce», uspjelo od Rijeke stvoriti tzv. «Corpus separatum». Time su Mađari dobi-li izlaz na more i gotovo neograničeno vladali Rijekom, a od 1870. Hrvat-skim primorjem od Rijeke do Karlobaga, preimenovavši ga u «Mađarsko pri-morje». (Magyar tener). [8, 9, 10]

Austrija je na svojem istarskom dijelu rano počela favorizirati i promicati turizam i pomorsku orijentaciju. Na istočnoj obali Istre naročito su poticali turizam u Opatiji. Dobar prirodno-geografski i geoprometni položaj, izgrađe-ne cestovne prometnice prema unutrašnjosti, a od 1873. godine i željezničke pruge prema Ljubljani i Zagrebu (privilegirano austrijsko Društvo i Direkcija južnih željeznica u Beču) išli su tome u prilog. [2, 4] Opatija se već do prije-laza stoljeća vinula u sam vrh europskog (svjetskog) turizma.

Mađarska se najprije usmjerila na razvoj pomorske djelatnosti (brodo-gradnja, ratna i trgovačka mornarica, industrija itd.) i to uglavnom u Rijeci i bližoj okolini (Kraljevica-brodogradilište Danubius 1729. a kasnije i druga). Htjela se je pred svijetom pokazati kao prava pomorska sila. U prilog tome govore i mnoge istraživačke ekspedicije u malo poznate i neistražene dijelove svijeta (Borneo, Gadalkanal, Arktički krajevi itd.) [11] Međutim, brzo zatim i Mađarska se ozbiljno opredijelila za turizam, uvidjevši njegovu veliku korist i potencijalne mogućnosti. Počela je tražiti najpogodnije mjesto koje bi u nje-zinom dijelu obale imalo istu ulogu i značenje kakvo Opatija ima na Austrijs-koj rivijeri. Hrvatska zemaljska vlada u Zagrebu nije tada pridavala veće zna-čenje razvitku turizma, pa se je nešto kasnije uključila u taj razvoj. [4]

Već izgrađene ceste poznate po imenima: Karolina, Jozefina, Lujzijana, Rudolfina, Doroteja, a od 1873. i željeznička pruga, pogodovala su brzom razvitku turizma. Parobrodske linije redovno su plovile iz Rijeke prema Istri, Primorju, otocima i Dalmaciji, te uskoro po Mediteranu i Atlantiku. Crikve-nica je s produženim, novoizgrađenim i moderniziranim pristaništem, uklju-čena u te redovne (domaće i međunarodne) brodske linije 1874. godine. [1-4, 9-12]

RAZVOJ TURIZMA U CRIKVENICI

Počeci turizma u Crikvenici

U Crikvenici je prilično rano otkrivena mogućnost razvoja turizma. Već koncem 19. stoljeća more je na preporuke liječnika počelo privlačiti sve veći broj ljudi, a Crikvenica je imala sve uvjete da bi postala morskim odmorištem i lječilištem kao što su: prirodne ljepote, povoljna i zdrava klima i mikrokli-

ma, čist zrak, more i okoliš, geografska blizina središtu Europe i dobra prometna povezanost sa zaleđem.³

Zasluga da se ove prednosti uoče, vrednuju i iskoriste, u prvom redu pripada istaknutim intelektualcima, ponajviše samim Crkveničanima, kao što su prof. Ivan Kostrenčić, msgr. dr. Niko Veljačić, prof. dr. Edo Lovrić i drugi. Slijedili su ih poduzetni i promućurni mještani: Ivan Skomerža, apotekar Ivan Polić, ranarnik Josip Paurić, kapetan Petar Veljačić, dr. Josip Marković i dr. Spomenuti crikvenički intelektualci, koji su bili na istaknutim mjestima i službama u Monarhiji upoznaju svoje prijatelje, kolege, znanstvenike i državnike u više gradova i centara Monarhije i ostalih dijelova Europe, s ljepotama i potencijalnim mogućnostima Crikvenice, te mnoge od njih dovode u Crikvenicu kao svoje goste na oporavak, kupanje i odmor. Za svoje goste obitelji Kostrenčić, Katnić, Car i druge (po preporukama dr. Ivana Dežmana, dr. Trnskog) [13] na obali ispred svojih kuća na Krešcu podižu kabine i uređuju kupališne prostore. Tako se u Crikvenici počela okupljati europska aristokracija i društvena elita (sveučilišni profesori, akademici, viši državni činovnici, viši časnici, liječnici, državnici i administratori i drugi, kao Iso Kršnjavi, Tadija Smičiklas, Kišpatić, Vrbanić, Thurn-Taxis, Eggersdorfer, Lorković, Stipetić, Nemečić i dr.). Nakon boravka u Crikvenici oni svojim zalaganjem i nastojanjem, predavanjima i napisima u dnevnom tisku i stručnoj literaturi promiču mogućnosti i prednosti Crikvenice u zemlji i čitavoj Europi. [2] Sušački polumjesečnik «Nepristran» (L'imparziale), u izdanju Stanka Lukanovića, 1. srpnja 1888. godine objavljuje članak pod naslovom «Crikvenica kao lječilište». [2]⁴ Iste godine Marin pl. de Bona u «Šumarskom listu»

³ Utjecajem dr. Ivana Dežmana u Zagrebu su 1868. godine započela «predavanja za krasni spol». I on je kao istaknuti liječnik održao niz predavanja pod naslovom «U horu kupanja» i objavio ih 1869. godine najprije u «Viencu», kojem je bio jedan od utemeljitelja, a od 1871. do 1872. i urednik. Predavanja je skupio u posebnoj knjizi i objavio ih pod naslovom «Čovjek prema ljepoti i zdravlju» u izdanju Matice Hrvatske. U jednoj od svojih tzv. «Zdravoslovnih rasprava» u «Viencu» već je 1869. preporučio i zagovarao kupanje u moru zbog više prednosti od kupanja u običnoj vodi. Između ostalog u tom smislu piše: «...osim drugih velikih prednosti koje ima, još i stoga, što možeš u moru pored njegove temperature mnogo duže ostati, nego li u vodi.» Time se dr. I. Dežman nedvojbeno svrstao u pionire naše talasoterapije. Upravo na tim postavkama niču i na crikveničkom području mnogi talasoterapeutske objekti kao što su hoteli «Therapia» i «Miramare», «Ladislavov dječji dom», «Dom dr. Seidl» «Česka kolonija» itd. [13, 14].

⁴ Lukanović, Stanko, Crikvenica kao lječilište, Nepristran, Sušak, 1. VII. 1888. između ostalog piše: «Otkada su stali zalaziti u naše Primorje, naročito u Crikvenicu i Selce, nekoji visoki gosti itd., nadalje, neki strani učenjaci, počeo je i hrvatski svijet svraćati pogled na ovaj naš lijepi kraj».

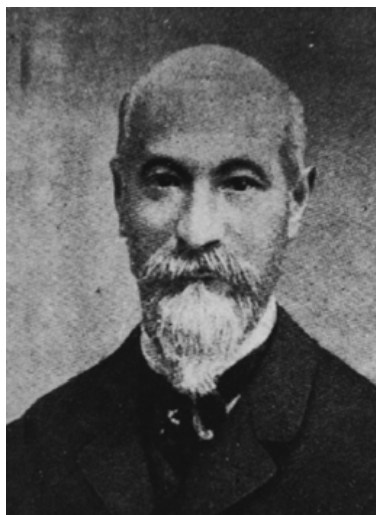
objavljuje prilog o Crikvenici: «Nekoliko crtica iz hrvatske Rivijere». [14] I pojedini crikvenički intelektualci publiciraju članke o Crikvenici.⁵

Austrijski i mađarski znanstvenici i državnici koji su kao gosti boravili u Rijeci i Opatiji, posjećuju Crikvenicu (Emil vitez Mayersbach, August Zichy, Enrico Wiener, nadvojvotkinja Štefaniya, nadvojvoda Josip i supruga Klotilda, dr. Cornel Cheyzer, dr. Geza Horvath, dr. Cornel Presz, Bela Markusovszky, Antun Hermann i drugi) i oduševljavaju se njome te angažiraju u promicanju Crikvenice usmenim i pisanim priopćivanjem u najpoznatijim i najkvalitetnijim stručnim⁶ časopisima i u dnevnom tisku. [2, 6] Sudionici Međunarodnog kongresa morskih kupališta, održanog 1908. g. u Opatiji, posjetili su Crikvenicu i izrazili zadovoljstvo onim što su u njoj vidjeli. U domaćem dnevnom tisku i u stručnim časopisima počinju se objavljivati radovi koji ukazuju na prednosti i mogućnosti crikveničkog turizma.

To je imalo toliki odjek da u to vrijeme i liječnici iz Austro-Ugarske, ali i drugih država Europe, počinju slati svoje pacijente na oporavak, liječenje i rehabilitaciju u Crikvenicu. [2, 7]

Johannes Frischauf

Među stranim posjetiocima i promotrima Crikvenice posebno mjesto i neprocjenjive zasluge za osnivanje i razvoj turizma ima sveučilišni profesor matematike u Beču i Gracu i dekan Filozofskog fakulteta u Gracu, planinar, pisac turizma, biologije, geografije, kartografije, astronomije itd. **Johannes Frischauf**. [15] On je kao veliki i iskreni prijatelj Hrvatske i Crikvenice od 1884. godine učestalo posjećivao naše krajeve, pa tako skoro svake godine i Crikvenicu. Kao istaknuti planinar propješačio je skoro sve naše planine, ali i pitome krajeve čitave Hrvatske (i Europe), vrlo često u društvu sa svojim hrvatskim prijateljima. Imao je lijep običaj da je svoja otkrića i dojmove objav-

Prof. dr. Johannes Frischauf (1837–1924)

⁵ Ugledni zagrebački list «Prosvjeta» br. 12. od 15. travnja 1894. godine objavljuje svoj prvi članak o Crikvenici pod naslovom «Hrvatska morska kupališta», crikveničkog ljekarnika Ivana Polića. Članak je popraćen s dvije lijepe slike crikveničkih motiva. [2].

⁶ Vidjeti u pregledu literature.

ljivao u dnevnom, stručnom i znanstvenom, a posebno u turističkom tisku (Oesterreichische Touristen Zeitung i drugi). U nizu svojih članaka, često pod naslovom «Iz Hrvatske rivijere», počam od 1888. godine upozoravao je stručnu i širu javnost Europe na ljepote naše obale i naglašavao mogućnosti koje ona pruža za uređenje morskih kupališta i klimatskih lječilišta. Naročito je isticao ljepote i prikladnost Crikvenice, a isto tako već postojanje vrlo lijepih novoizgrađenih kuća (povratnici, iseljenici i zidari u pečalbi). U svakom slučaju predviđao joj je sjajnu budućnost, a on je sam tome naročito pridonio. Ukazivao je na potencijalne prednosti Crikvenice prema svim ostalim turističkim mjestima koja su se onda razvijala ili već bila afirmirana. U tom je smislu 1891. godine izdao u Gracu na njemačkom jeziku i **prvi vodič Crikvenice na 63 stranice s dvije fotografije**.⁷

Prilično opširno i detaljno opisuje sve relevantne čimbenike i prilike u Crikvenici i opetovano joj proriče sjajnu budućnost. Nesumnjivo, bio je veliki prijatelj, propagator, vizionar i ljubitelj Crikvenice. To je općenito bio snažan poticaj domaćim i stranim poduzetnicima i investitorima kao i brojnim stručnjacima i majstorima da dođu na rad u Crikvenicu. Uz to bio je zaslužan za osnivanje Hrvatskog planinarskog društva 1874. godine u Zagrebu, a isto tako i na Sušaku. Na njegov poticaj, kao i na želju nekih odličnijih Primoraca i članova Primorskog planinarskog društva na Sušaku, i u Crikvenici se 1889. osniva ogranak tog planinarskog društva. Kao posebno cijenjeni znanstveni radnik i prijatelj Hrvatske osobno je u Zagrebu, na poziv, prisustvovao otvorenju Hrvatskog sveučilišta, Hrvatskog Sokola i Hrvatskog liječničkog Zbora 1974. godine. [15]

Poslije prvog vodiča Crikvenice (J. Frischauf 1891.) općinski liječnik **dr. Franz Hasper** izdaje 1894. godine u Budimpešti **novi stručni vodič: «Crikvenica, Seebad und klimatischer Kurort»**, obrađujući mjesto sa svih aspekata balneoklimatologije i turizma. [2]⁸

Kotarski liječnik **dr. Roko Joković**, 1906. godine izdaje u Crikvenici (Kur-Komission) **prvi ilustrirani i stručni veliki vodič** na našem jeziku koji je preveden na njemački, mađarski i češki jezik (Crikvenica, Seebad und klimatischer Winterkurort-Morsko kupalište i klimatsko zimsko lječilište). Do 1914. godine taj vodič doživio je sedam izdanja. [2]⁹

⁷ Frischauf, Johannes, Klimatischer Curort und Seebad Crikvenica, Leuschner et Lubensky, Graz, 1891.

⁸ Hasper, Franz, Crikvenica, Seebad und klimatischer Kurort, Isidor Wiener, Budapest, 1894.

⁹ Jaković, Roko, Seebad und klimatischer Winterkurort Crikvenica, VII. ergänzte Ausgabe, Kur-Komission, Crikvenica, 1914.

Vodič R. Jokovića bio je preteča ali i poticatelj sličnih edicija u drugim mjestima. Sadržavao je, uz ilustracije, mnoge relevantne podatke o Crikvenici, a posebno one klimatske, te opširne podatke i upute u vezi sa zimskim klimatskim lječilištem i morskim kupalištem, kao: indikacije i kontraindikacije bolesti, upute i režim kupanja i sunčanja, liječenje vodenim kurama. Piše i o drugim ljekovitim fizikalnim metodama i procedurama u tretiranju mnogih bolesti, o prevenciji, korekciji i rehabilitaciji bolesnih stanja. [1, 2]

Organizirani razvoj turizma u Crikvenici

U to vrijeme u Crikvenici već postoje i djeluju: **Općinsko** poglavarstvo, **Kotarska** oblast (1814.), **Sud** (1850.), **Župni** ured (1776.), **Pošta** (1816.), **Telegraf** (1896.), **Telefon** (1902.). **Zdravstveni područni ured** (1760.), **Pomorško-zdravstvena ispostava** (1850.), **Lučka ispostava** (1871.), **Javna civilna škola** (1797.), **Knjižnica i čitaonica** (1874.), **Ljekarna** (1878.), te **banke**, **plin petroplin-acetilen za javnu i privatnu rasvjetu** (1905.), **tekuća pitka voda** (1895.), te **klaonica**, **ribarnica**, **trgovačke radnje** itd. [1, 2, 16] Djeluju i liječnici, a od 1889. prvi, stalni **turistički liječnik** dr. Josip Marković.

U Crikvenici je nekoliko gostionica i svratišta, te tridesetak soba u kućnoj radinosti za strance. Iseljenici kao i građevinari, zidari i klesari, pa i ribari na privremenom radu po čitavoj Europi (pečalbari) [17], svojim zaradenim novcem **grade** vrlo lijepe **kuće** što je, među ostalim, bilo od presudnog utjecaja na izbor Crikvenice kao turističkog mjesta, pa je 1887. godine izgrađena i jednokatna pansion-restauracija, nazvana «Hotel **Bedenko**». [1, 12]

U takvim okolnostima rađa se zamisao o organiziranom pristupu razvoju turizma i o Crikvenici kao morskom kupalištu, lječilištu, ljetovalištu i, naročito, zimovalištu. Na poticaj dr. Nike Veljačića, Boljfa Kostrenčića i Josipa Paurića¹⁰ te više domaćih žitelja ali i Zagrepčana, osnovano je 1887. godine **Dioničko društvo «Crikvenica»** sa svrhom da se podigne javno **kupalište** na crikveničkoj obali. Ono je i podignuto na **Petaku** i 1888. svečano otvoreno. Taj se čin, tj. 1888. godina smatra početkom organiziranog zdravstvenog turizma u Crikvenici jer je crikvenički turizam od početka imao prvenstveno zdravstveni karakter. To je zamisao i djelo mudrih i dalekovidnih domaćih ljudi.[2] Kupalište je likvidirano 1911. godine radi vrlo brzog razvoja turizma i izgradnje većih javnih kupališta. U početku je spomenuto kupalište imalo samo šest kabina jer se nije moglo sakupiti više od 60 forinti, ali je 1893. to prvo javno morsko kupalište imalo 26 kabina.

¹⁰ Tada se govorilo o «prometu stranaca», koji se vodio u statistici zdravstva.

Razvoj turističke infrastrukture

Nagli razvoj turizma potaknuo je brojne crikveničke iseljenike iz čitavog svijeta kao i pečalbare da svoj teško stečeni novac ulože u gradnju kuća i vila u Crikvenici, namijenjenih za iznajmljivanje soba strancima i turistima. Štoviše, **Ivan Skomerža** st., vrlo napredni ribar i dobrostojeći trgovac, godine 1891. izgradio je u Crikvenici prvi hotel nazvan «**Nadvojvotkinja Clotilda**». Bio je to prvi visokokvalitetni hotel, opremljen prema strogim službenim standardima Monarhije. Ujedno je to, nakon hotela «Kontinental» u Sušaku, bio i prvi takav hotel u Hrvatskom primorju. Hotel «Kontinental» je u početku služio kao kavana i kazalište. Ivan Skomerža je, uloživši svoj kapital, započeo pravu turističku i ugostiteljsku djelatnost. U njegovu hotelu borave brojni gosti, uglavnom iz elitnih krugova čitave Europe kao i financijeri, investitori, projektanti i izvođači hotela «Therapia». Uskoro se u hotelu održavaju i redovite, vrlo kvalitetne kazališne predstave domaćeg «Hrvatskog pokrajinskog kazališta u Crikvenici», ali i gostujućih kvalitetnih kazališnih trupa i opernih družina iz Zagreba, Rijeke i drugih kazališnih kuća. [12, 16]

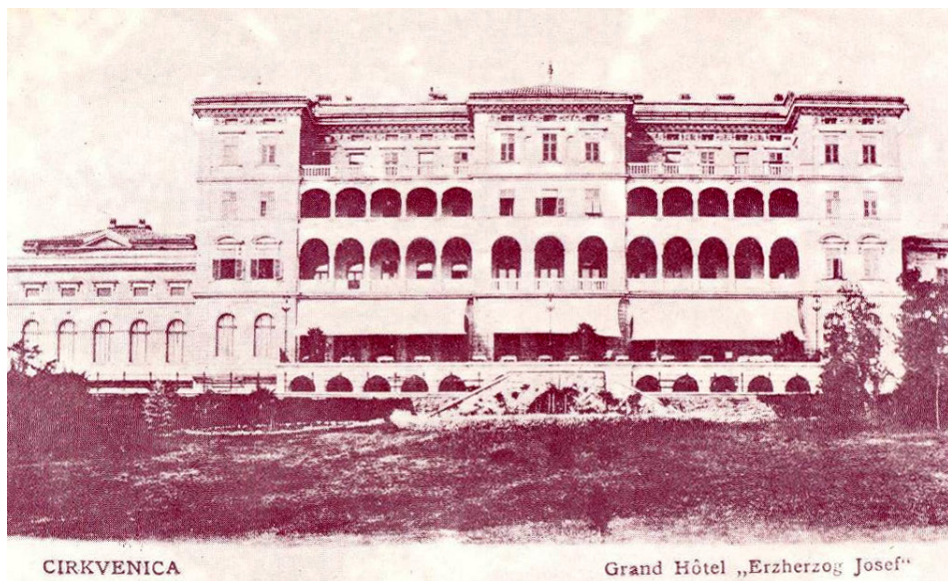
Austrijska Akademija znanosti od 1851. godine organizira u Centralnom institutu za meteorologiju i geomagnetizam u Beču meteorološko motrenje u Carevini. Od 1891. godine apotekar i kraljevski dvorski dobavljač, **Ivan Polić**, a kasnije njegovi nasljednici Ivan Kostrenčić, Luka Radil i Mladen Car, redovito vode meteorološke podatke u Crikvenici i surađuju s Hidrometeorološkim zavodom u Zagrebu te se u Crikvenici osniva i otvara **Meteorološka** postaja. Svi meteorološki podaci od te 1891. godine do danas pohranjeni su i obrađeni u Hidrometeorološkom zavodu u Zagrebu. Time je Crikvenica svrstana među tri najstarije meteorološke postaje u našoj zemlji, ali je jedina na Jadranu koja od početka do danas ima neprestana vremenska motrenja. Spominju se i meteorološke postaje u Hvaru (1859.), Rijeci (1861.), u Zagrebu na Griču (1862.), te u Puli (1865.), ali su one radile s kraćim prekidima. [2, 18]

Nadvojvoda Josip¹¹ je animirao i nagovarao mađarske kapitaliste i investitore da svoj udruženi kapital ulažu u Crikvenicu. Postao je zaštitnik njiho-

¹¹ Nadvojvoda Josip Habsburg (1833.-1905.), sin Velikog palatina Ugarske (brata cara Franje Josipa) bio je član i predstavnik Carske kuće u Rijeci. Zapovjednik Mađarskog honveda i Hrvatskog domobranstva. U Rijeci je živio i boravio u svojoj vili gdje je danas Državni (povijesni) arhiv Rijeka. Supruga mu je nadvojvotkinja Klotilda, a kćeri Maria Dorothea i Margareta Klementina. Sin Ladislav poginuo je u lovu. Širom Europe nadvojvoda je bio poznat kao vrstan botaničar. Zahvaljujući njemu nastao je jedan od najljepših vrtova na Jadranu, današnji Park Vladimira Nazora (iza Prirodoslovnog muzeja). I park oko njegove vile (danas park Nikole Hosta) njegovo je djelo. Tu je obavljao mnoge pokuse i oplemenjivanje autohtonog i egzotičnog bilja. (Daša Dimitrijević u: Novi list, 23. listopada 1995., Riječki karneval, str.16).

vih udruga. U tom smislu, uz sudjelovanje Enrica (Henrika) Wienera (mađarski Židov) i u dogovoru s Hrvatskom zemaljskom vladom u Zagrebu, osniva **Konzorcij**, uglavnom s mađarskim kapitalom, pod imenom «Josip Holub et Konsorten, građevno društvo za klimatsko lječilište i morsko kupalište Crikvenica». To je društvo od siromašnih ribarskih obitelji jeftino pokupovalo mnogo građevinskog i drugog zemljišta i uskoro pristupilo gradnji velikog otmjenog hotela na najistaknutijem položaju u mjestu.

Hotel je izgrađen po vrlo zapaženom i modernom projektu arhitekta Josefa Hoflera i svečano otvoren 20. lipnja 1895. godine pod imenom «**Hotel Nadvojvode Josipa**». Imao je 126 moderno uređenih soba i apartmana. Prethodno je u neposrednoj okolini hotela izgrađeno vlastito kupalište sa 100 kabina (**Mađarske banje**, 1894.) te pristanište (**Črni mul** tj. Crni mol) za hotelske goste i hotelske potrebe, s carinarničkim uredom. Oko hotela, na prostoru od 30.000 čhv. uređen je park «**Rajski vrt**» sa zoološkim vrtom (srne, pauni, poniji, zečiči, magarci i neke domaće životinje), te **paviljon** u švicarskom stilu s odličnom glazbom i ciganskom kapelom, kao i **kursalon** s nekoliko stotina mjesta u zatvorenom prostoru za zabavu, razonodu, pouku, boravak za nepovoljna vremena... Izgrađeni su zatim **teniska** i druga igrališta za djecu i odrasle, te **psetarnica** u kojoj je čuvar pasa brinuo o kućnim ljubimcima gostiju. Istodobno su izgrađene i uređene dvije **depandanse**, a u hotelu (zatvoreni) bazen s toplom i hladnom morskom vodom, te ortopedska i gimnastička dvorana. U posebne dvorane uvodi se najsuvremenija i najmodernija aparatura za razne oblike terapija, kao fizikalnu, kinezi, hidro, elektro, psamo (kupke u vrućem pijesku i blatu) i fototerapiju, te za polivalentnu masažu kao i kozmetičku, švedsku, korektivnu i ortopedsku gimnastiku. Provode se i terenske kure prema Oertelu, dijetetski postupci, kure danim grožđa itd. Provode se, dalje, razne kure ležanja, debljanja, mršavljenja, odvikavanja, sunčane i zračne kupelji itd. Otvaraju se rendgen-kabinet i dijagnostičko-terapeutske centar, temeljen na najsuvremenijim svjetskim medicinskim dostignućima. Bio je to tada najveći i najotmjeniji hotel na Kvarneru, a najvjerojatnije i na čitavom Jadranu. Prigodom postavljanja kamena-temeljca i svečanog otvorenja kupališta i hotela bilo je mnogo uglednih uzvanika, a među njima i nadvojvoda Josip i hrvatski ban Khuen Hederwary. Od samog početka, a naročito od 1900. godine, hotel ugošćuje najotmjeniju publiku Europe, uključujući i vladare, kao što su grčki kralj Georgios, švedski kralj Oskar i bugarski car Ferdinand, a uz njih i ostalu brojnu mađarsku, austrijsku, rusku, ukrajinsku, poljsku i drugu europsku aristokraciju (grofovi Hunyadi, Berchthold s obitelji, princeza Thurn Taxis itd.). Nadvojvoda Josip i supruga mu nadvojvotkinja Clotilda, kronprinceza Štefaniya i njezina kći te drugi članovi carske kuće, zatim predsjednici vlada i ministri raznih zemalja, časnici najvišeg ranga, akademici, znanstvenici, sveučilišni profesori, no-

vinari, tvorničari, umjetnici, liječnici i državnici često su gosti hotela, ljeti i zimi.

Kad je društvo «Josip Holub i dr.» došlo u financijske teškoće, hotel 1897. godine kupuje nadvojvoda Josip, modernizira ga i u njemu osniva «**Hi-dropatski institut**» (hidroterapeutski). Hotel je radio tijekom cijele godine tj. ljeti i zimi i od početka njegovao zdravstveni i lječilišni (ne bolnički) turizam. Godine 1900. hotel dobiva ime «**Therapia**», koje i danas nosi. Nadvojvoda Josip doveo je renomiranog sveučilišnog profesora-balneologa, Poljaka dr. **Hansa Ebersa**, i dao mu objekt u zakup za razdoblje od 1901. do 1904. godine. Kako je dr. Ebers favorizirao slavenske goste (Poljake, Ruse, Čehe, Ukrajince) to nije odgovaralo krugovima oko nadvojvode Josipa. Upravo zbog toga je 1904. godine dr. Ebers morao prije isteka ugovora napustiti Crikvenicu, kada zakupnikom postaje mađarski veleposjednik **Alexander Chillery**. Sanatorij tj. hotel vodi dr. **Bela Gróo** s njemačkim, austrijskim i mađarskim diplomiranim medicinskim sestrama i dječjim njegovateljicama te ostalim osobljem, a nacionalni sastav gostiju se mijenja u korist Austrijanaca i Mađara. [2]

Godine 1898., zaslugom apotekara Ivana Polića, izlaze **prve razglednice** Crikvenice, naručene i tiskane u Beču (izrađene u litografiji Maks Jaffe) i u Budimpešti (Schmidt Edgar, Drezda-Budapest). Za Selce to je istodobno učinio Ivan Lončarić-Papić.

U Crikvenicu počinju dolaziti, naizmjenično, po tristotinjak bogatih britanskih lordova osobito radi zimovanja i organiziranog lova s domaćim lovcima. Zanimljivo je spomenuti da je kao gost-lovac lord Cunningham umro

i sahranjen u Crikvenici (1925. ili 1927. godine). **Lovačko društvo** je u Crikvenici osnovao dr. Niko Veljačić 1909. i odmah dobio u zakup odgovarajuće lovište na području Crikvenice, a uskoro i na otoku Krku lovišta za ptice, te u šumsko-planinskom zaleđu Crikvenice za visoku divljač, pretežno za engleske posjetioce, ali i druge goste i domaće lovce.¹² [2, 10, 16, 19]

Godine 1894. dr. Niko Veljačić podiže i uređuje **park na Petaku**, a 1900. godine Franjo Brož sa suradnicima [20] stvara, uređuje i održava glavni **lječilišni park**, između hotela Miramare i Esplanade, s natkritim paviljonom za svakodnevne glazbene, zabavne, promenadne, sportske i kulturne priredbe na otvorenom. Zemljište je za taj park darovala obitelj Skomerža. Godine 1926. park se proširuje, modernizira i uljepšava, postavlja se **obelisk** novom vodovodu, a tisak piše da takvog parka «nema naša jugoslavenska rivijera». [20, 21]

Istodobno se uređuje i **park oko Therapije**, kojega od 1896. do 1900. uređuje vrtlar Alojz Remeš, a zatim Franjo **Brož** koji stvara, uređuje i održava doslovce sve parkove i hortikulturne nasade u Crikvenici, kao i gotovo sve vrtove, perivoje, travnjake i okoliš svih vila i drugih kuća, privatnih i javnih objekata u Crikvenici i okolici, uključujući brojne šetnice i «ljubavne ceste». Sve je to oplemenio ukrasnim i egzotičnim biljem.¹³ [20]

Znatnu stručnu i financijsku pomoć i podršku Brožu pružao je i osigurao inženjer šumarstva i suradnik JAZU, **Alfons Kauders**, zet Ivana Kostrenčića, koji je priskrbio sredstva i pošumio velik dio krša u okolici Crikvenice, ali i Velebita i drugih dijelova Hrvatskog primorja. Godine 1908. Alfons Kauders osnovao je u Crikvenici veliko Zemaljsko šumsko biljevište, kasnije nazvano: **Banovinski voćni i lozni rasadnik**. [20, 21]

Od 1891. do 1896. uređuje se obala, a godine 1901. dovršena je gradnja obalnog puta, drvoreda i šetnica od pristaništa do novog kupališta i do Crnog mola, sve do Sv. Jelene (Dramlja).

¹² U zapisniku sa sjednice Općine Crikvenica od 10. listopada 1920. čl. 11, str. 233 (Državni arhiv Rijeka) piše: «...Ovo lovište dano u zakup za vrijeme od 1. siječnja 1909. do 31. svibnja 1923. dr. Nikoli Veljačiću, Ivanu Skomerži, Vladimiru Švrljugu, Ivanu Stipaničiću, braći Skomerža...». Naime, lovstvo je na području općine Crikvenica bilo organizirano po uzoru na lovstvo u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, čiji su propisi vrijedili do 1928. godine. U tom razdoblju postoje tri vrste lovišta. Tzv. «Zakupna lovišta» obuhvaćala su područje tzv. zemljišnih zajednica, među kojima nalazimo i Crikvenicu. Svaka od tih zajednica ima svoje lovište koje se nadmetanjem daje u zakup na određeni broj godina, uz godišnju zakupninu. U skladu s tim propisima dobio je u zakup lovište i dr. Niko Veljačić, zajedno sa spomenutim drugovima.

¹³ Franjo Brož je u Crikvenicu došao iz Zagreba, gdje je uredio mnoge parkove i perivoje, a 1895., prilikom dolaska cara Franje Josipa I., na brzinu je, za nekoliko dana, uredio drvored od velikih stabala na mjestu kukuruzišta pokraj kolodvora, radi što svečanijeg dočeka cara; odlično je i rekordno brzo sagradio to «Potemkinovo selo».

I Hrvatska zemaljska vlada uključuje se u investicije u Crikvenici, ali tek tada kada je turizam u Crikvenici već bio u velikom zamahu. Tako je 1895. godine uz pomoć Vlade, između ostaloga, izgrađen vodovod iz Triblja, s crpištem iz tzv. Gorskog vrela, te drugi objekti [1-4].

Otpor mađarskom hegemonizmu

U mjestu se sve više osjeća mađarski utjecaj, a općina Crikvenica gubi dobar dio svoje samostalnosti u vođenju kupališne politike. Zato je 1898. godine, na poticaj ambicioznog kotarskog predstojnika Milana Ključeca (1899-1910.), osnovano «**Društvo za uređenje i poljepšanje Crikvenice i okolice**». Pravila Društva iste je godine potvrdila i Zemaljska vlada u Zagrebu. Ključecovom zaslugom osniva se 1906. godine «**Lječilišno povjerenstvo**» na temelju čl. 106. Zakona o zdravstvu koji je donesen 25. ožujka 1906. godine, a Crikvenica službeno postaje «**Morsko kupalište i klimatsko zimsko lječilište**» (Magyar gyógyhely). Lječilišno povjerenstvo u skladu s tim zakonom preuzima ulogu spomenutog Društva koje, zajedno s ranije osnovanim, spada među najstarije u zemlji. Ono se brine za higijensko-sanitarni nadzor svih uređenja i stanova koji služe gostima, za podizanje nasada u šetalištima i održavanje parkova, a priređuje i razne priredbe i vodi sveukupnu brigu za daljnji razvoj mjesta. Prvi predsjednik Lječilišnog povjerenstva bio je odvjetnik dr. Hinko Hinković, a članovi, liječnici Hermann Coltelli de Roccamarra, Radoslav Čubelić, Bernhard Horetzky, te apotekar Ivan

Polić. Kasnije u njemu aktivno sudjeluju i mnogi drugi crikvenički liječnici: Drago Altmann, Baldo Udina, Stanko Roje, Ivan Sobol (strijeljali ga Talijani 1941.), zatim prof. Josip Župan, ing. Bogdan Žagar, Mate Alafetić, Ivo Matejčić, Nikola Katnić, Vladko Švrljuga, Josip Skomerža, Vuk Vučetić, veterinar Dušan Ogrizović, Ivan Andres, Janko Jazbec, Martin Car, Josip i Jurica Manestar i drugi. I kotarski predstojnici i općinski načelnici bili su često članovi, pa i predsjednici Društva. Godine 1933. «Lječilišno povjerenstvo», sukladno banovinskom Pravilniku, postaje «Kupališno povjerenstvo», a od 1934. godine «Turistički odbor». Turistički referenti odnosno tajnici bili su Ivan Jeličić-Gandi, Franjo Tasch, Franjo Rippl, Hedviga Stern Kraus. Općina, Kotar i lječilišno povjerenstvo vrlo se energično i uspješno bore sa svim administrativnim, pravnim i sudskim instancama sve do cara Franje Josipa, te crikveničke lokalne vlasti uspijevaju preuzeti ulogu svih dotadašnjih hrvatskih i mađarskih društava. Time je stvorena brana sve većem utjecaju Mađara i njihovog kapitala u Crikvenici, a crikvenička Općina i Lječilišno povjerenstvo dobivaju upravu nad čitavom obalom i rivijerom. Od 1905. uvodi se boravišna i kupališna taksa.

Vrijedno je spomenuti da je u vrijeme širenja mađarske hegemonije pučanstvo pružalo otpor pa je tako dr. Josip Marković, prvi službeni turistički liječnik, 1891. godine suspendiran jer je javno protestirao kad se je, prigodom postavljanja kamena-temeljca za kupališnu zgradu podigla mađarska a ne hrvatska zastava. Tom je prigodom i župnik Aleksandar Car kažnjen s pet dana zatvora. Godine 1900. i Josip Skomerža bio je osuđen na 14 dana zatvora zbog sličnog istupa. [2, 12, 16, 19] Takvi su se protesti stalno ponavljali. U pučanstvu je to prelazilo u izrugivanje i sprdnju s agresivnim nosiocima kapitala.¹⁴

Novi smještajni objekti i stručno usavršavanje

Zbog sve većeg priljeva domaćih i stranih gostiju, u Crikvenici grade se pansioni, vile pa i hoteli. Prva je villa «Mira» 1887. ili 1895., kapetana Petra Veljačića i supruge mu Antonije. Godine 1902. otvoren je **hotel «Crikvenica»**, 1903. hotel **«Belle-Vue»** i hotel **«Royal»**, a 1905. hotel **«Crnković»** («Park»). Ovi su hoteli u svojim restauracijama omogućavali prehranu i većeg broja gostiju smještenih u susjednim vilama i drugim stambenim zgradama. Za vođenje ugostiteljskih domaćinstava na najvišoj stručnoj razini otvara se

¹⁴ Paulić, Sobol, Helebrant (činovnik u banci) idu šetat van na štrand... Priđu im gospoda. Prvi je bil Mađar Hazmindek, na nosu mu crni flek. Ja mu odrezah nosa pol, pa mu posuh gore sol. Zatim je došao Švabo... ja mu izvadih zube sve, samo onog bolnog ne! (19)

1902. u Crikvenici redovita **Ženska stručna domaćinska škola**. [2, 3, 15, 16] Održavaju se i turističko-kulinarsko-ugostiteljski **tečajevi**. Već od početka turističke djelatnosti Crikvenica se diči s nekoliko **vrhunskih kuhara**, od kojih neki osvajaju prva mjesta i zlatne medalje na europskim natjecanjima i na kulinarskim izložbama. Među prvim (1908.) to uspijeva Josipu i Mariji Crnković u Parizu, Ženevi i Karlovim Varima. Priznanja dobivaju i Paul Szabady, Jurica Manestar, Albin Starešina, Vjekoslav Gjurašin i još neki. Pekar Nikola Šnjarić dobio je kraljevsko priznanje za desertna peciva, a neki su, kao I. Polić, N. Šnjarić, dr. Coltelli itd. postali K. und K. dvorski dobavljači. [3, 16, 19]

Kako je rastao broj turista, naročito mađarskih, Mađar Koloman (Bela) Rimanoczy i časnik Jozsef Bekessy na najljepšem mjestu u Crikvenici 1905. otvaraju moderni grand hotel «**Miramare**», **moderniji** i uređeniji od hotela «Therapia-e». Ima 66 otmjeno opremljenih soba, lječilište s toplom i hladnom morskom vodom koje odgovara svim tada modernim zahtjevima Europe, te sanatorij u stražnjem dijelu hotela, dostupan i vanjskim korisnicima. U hotelu se provode sve vrste fizikalne terapije, kineziterapije i hidroterapije tj. parne i električne (metalne), dvostranične i četverostranične kupelji. Provode se i radioaktivne morske kupke prema sistemu dr. Dautwitz, zatim terapija vrućim zrakom prema prof. dr. Bieru, fototerapija plavim svjetlom po dr. Keiseru, Röntgen po dr. Holtzknechtu. Obavljaju se također ručne masaže kao i masaže s aparatom (vibromasaža) - djelomične ili čitavoga tijela, zatim inhalacije Bullingovim aparatom, CO₂ i druge kupke koje se koriste u liječenju... Vodeći liječnik je Hermann vitez Coltelli de Roccamara s odlično izobraženim stručnim osobljem. On je ujedno i dvorski liječnik Njegove K. und K. visosti, nadvojvode Josipa. Od samog početka hotel je uspješno i savršeno stručno radio tijekom cijele godine. [2]

Nakon svojih uobičajenih posjeta Crikvenici nadvojvoda Josip počeo se raspitivati o mogućnosti uređenja vojničkog lječilišta za časnike iz cijele Austro-Ugarske Monarhije. Bio je oduševljen položajem i potencijalnim mogućnostima Crikvenice pa je od crikveničke Općine otkupio bivši pavlinski samostan. U njemu je 1895. otvorio **Vojničko lječilište** (Militärkurhaus) s 23 sobe za časnike zajedničke vojske, te Hrvatskog domobranstva i mađarskog Honveda, kojima je on bio zapovjednikom. To se lječilište 1897. godine preselilo u novosagrađenu vilu «Mira», a samostansku zgradu nadvojvodina supruga, nadvojvotkinja Clotilda, preuređuje u «**Ladislavov dječji dom**» (László Gyermekotthon - Ladislaus Kinderheim - Ospicio marino) kojemu je dala ime njihova u lovu nesretno poginulog sina. [2, 3, 21] Tu su se od 14. travnja 1898. godine liječila i oporavljala siromašna, slabunjava, rahitična, skrofulozna i anemična djeca iz cijele države, ali pretežno mađarska. Kupalište Doma uređeno je po Kneippovom sistemu. [3] Iza I. svjetskog rata ustanova

mijenja naziv u **«Dječji dom»**, kojemu je od 1919. do 1931. ravnatelj bio Vladimir Nazor. [2, 3, 16, 21, 22]

Godine 1900. otvoreno je i novouređeno općinsko kupalište s velikim parkom, tzv. **«Hrvatske banje»** i Glavni kupališni park. Od tada se u parku i oko njega, s izgrađenim natkrivenim paviljonom – što će reći na potezu od hotela «Miramare» do «Esplanade» i «Therapije» – odvija glavnina turističkog života Crikvenice. Park je s kolonadom završen 1926. godine.

Godine 1910. ispred tog parka pa sve do Crnog mola, izgrađuje se veliko **pješčano kupalište** tj. plaža. Ta je pješčana plaža ubrzo postala poznata u cijeloj Europi¹⁵ [1, 3, 21] jer je radi plitkog mora bila naročito pogodna za djecu i obiteljski turizam. Odmah je opskrbljena brojnim šarenim platnenim kabinama, sunčalištem i restoranom, a angažirani su medicinska služba, animatori, treneri, učitelji plivanja i dječje odgojiteljice. [1, 2]

Godine 1908. dr. Oskar Seidl između hotela «Miramare» i «Park-hotela Crnković» uređuje **pansion-sanatorij** «Dom dr. Seidl» koji je također opremljen rendgenom, modernom talasoterapeutskom i drugom medicinskom

¹⁵ U turističkom tisku Europe o Domu piše da je «morsko tlo pokriveno najfinijim pijeskom, te ti se čini kao da hodaš po baršunu. Plitko je do sto metara od obale. Ježevima i kamenju nema ni traga» (2, 21 + Fusnota 4- Jeličić i Polić)

opremom za fizikalnu terapiju. Sa svojih 40 kreveta, prima pacijente na liječenje i rekreaciju, ali pruža usluge i vanjskim korisnicima.

Hrvatski učiteljski dom u Crikvenici, sagrađen 1912., otvoren je 1913. godine kao «Učiteljski sanatorij». «**Villa Ružica**» nazvan je prema gđi Ružici Lisac rođ. Pajnić, supruzi tajnika Udruženja učitelja Hrvatske, Matije Lisca, koja je bila kuma na svečanom otvaranju Doma, za izgradnju kojega su ponajprije zaslužne Hrvatske učiteljske pripomoćne i posmrtno zadruge u Zagrebu. Namijenjen liječenju, odmoru i oporavaku učitelja i članova njihovih obitelji iz Hrvatske, osobito se preporučivao osobama s oboljenjima srca i krvnih žila, dišnih organa, živčanoga sustava, rekonvalescentima nakon težih bolesti, kao i skrofuloznoj i boležljivoj djeci. [2, 19, 23] Upravitelj je najprije bio Josip Reković, kasnije Radoslav Rački, te drugi. Tu su se, uz ostalo, redovito održavali seminari i ostali oblici permanentnog usavršavanja učitelja iz čitave Hrvatske. [2, 19, 23]

Zahvaljujući upornosti i marljivosti Čehinje Marije Steyskalové i njene pomoćnice i nasljednice Berte Drgačové, u Crikvenici se 1909. osniva Čehoslovačko dječje oporavilište «Česka detska ozdravny Marie Steyskalové». U to oporavilište od 1910. godine, pa sve do 1948. dolaze brojna češka i slovačka djeca, naročito skrofulozna, rahitična, astmatična, anemična i uopće - slabunjava boležljiva djeca. Oporavilište, koje je moglo primiti oko 400 djece, domaće stanovništvo nazivalo je «**Česka kolonija**». Raspolagalo je velikim

parkom, vlastitim kupalištem i bazenom s toplom i hladnom morskom vodom. Imalo je na raspolaganju rentgen aparat, aparaturu za fizikalnu terapiju, gimnastičku dvoranu, priručni laboratorij i ostalu potrebnu opremu. Stručni nadzor obavljao je dr. Ivan Sobol, a dolazili su i liječnici specijalisti iz Brna. Uskoro su i brojni odrasli Česi počeli dolaziti u Crikvenicu, te su 1922. godine osnovali ferijalnu koloniju za odrasle u zgradi «Moj mir». Izuzetno su se prilagodili i vrlo dobro surađivali s lokalnim vlastima participirajući u svim društvenim i kulturnim zbivanjima u Crikvenici. Godine 1925./26. osnovana i Jugoslavensko-Čehoslovačka liga. [2, 21, 24]

Jedno kraće vrijeme prije Prvog svjetskog rata djelovao je i dobro opremljeni sanatorij (lječilište), tzv. **Rachova** vila (danas dječje odmaralište «Stoimena»), smještena južno uz cestu prema Selcu. Vlasnik, barun Pavao Rauch, imao je i svoje vrtlare - Matka, a potom Mićela Gržičića. Kasnije je grad Zagreb preuzeo spomenuti objekt.

U Crikvenici je u razdoblju o kojem je riječ, djelovalo osam lječilišta u funkciji vrhunskog zdravstvenog turizma. Osim zadovoljavanja zdravstvenih potreba, posebno se njegovala turistička medicina. [1, 2, 19, 21]

Visokokvalitetni i visokoprofitabilni turizam

Na temelju navedenih podataka proizlazi da je Crikvenica u tom vremenu u potpunosti mogla zadovoljiti zdravstveno-turističke želje i potrebe najzahvatljivijih, otmjenih i elitnih gostiju velike platežne moći. A kako je takvih bio priličan broj, to je rezultiralo i visokim deviznim priljevom.

Godine 1934. u Crikvenici je od zdravstveno-turističkog gospodarstva ostalo 25,000.000 dinara čistog prihoda. [21, 22] Za te zahtjevne goste sukcesivno su otvarani ugostiteljski objekti na visokoj bečkoj razini. Vrijedno je spomenuti kavane «Corso» i «Liburnia». Potonju je u početku vodila Austrijanka «Kavanarka» Masanić (Massanitsch). Hotel «Wien» vodila je Bečanka Saucha. Kasnije te objekte vode pretežno Crikveničani, kao Stipanići, Matejčići, Ivančići itd. Nitko od gostiju nije se osjećao zapostavljenim; svatko je mogao tražiti usluge prema svojim potrebama, željama i platežnim sposobnostima. U svim je hotelima, restoranima, parkovima, kavanama i drugim prikladnim mjestima u gradu gotovo svakodnevno, ugodno i diskretno, sviralo desetak vrlo kvalitetnih orkestara i kapelnih sastava, ali jedni druge nisu čuli. Bučna glazba i zabave s pjevačicama, kao i roštilji s dimom, bili su locirani samo izvan mjesta, tj. od Vinodolske ulice do otmjenog zabavnog centra «Mirna koliba» i «Švicarskog doma» (s otmjenim animir-damama) ispod Badnja (danas Milman). Goste je svakih pola sata dan i noć, po potrebi, razvozio i Andresov mali autobus. Ostali dijelovi mjesta bili su zaštićeni od buke, dima, smrada

i drugih zagađenja. Kad su se pojavili automobili, obalom je svim vozilima bila zabranjena vožnja, a opskrba se obavljala samo nekoliko sati iza pola noći. Na mjestu gdje je sada početak Male paladice stajala je rampa, a gosti, pa i djeca, mogli su iz hotela ili boravišta bez straha odlaziti u kupaoj odjeći na obalu i do kupališta uz more. Isti je režim prometa uspostavljen i na cesti za Selce. Cesta do Selca, uređena uz more između maslina, vinograda i smokava, nazvana je «Krasnom cestom». Neposredno iznad te ceste isticao se jedan od najljepših maslinika na Jadranu, označavan u svim prospektima Crikvenice. Začudo, sve je štimalo pa i opskrba i bez automobila, iako tada još nije bilo frižidera! Inače su goste, pred svim brodovima, autobusima i drugim prometnim sredstvima, dočekivali londineri i poslužitelji i sve se odvijalo uredno, bez problema. [19, 25]

Sve **do Prvog svjetskog rata** turizam se neprekidno razvijao i Crikvenica se uzdigla u sam vrh europskog turizma. Međutim, iako je Crikvenica uspjela održati vodeću ulogu zahvaljujući odlučnosti domaćih ljudi, mađarski kapital bio je znatno jači te je uspijevaio nametnuti svoje interese. Približavanjem i početkom Prvog svjetskog rata je u domaćim nacionalnim krugovima dozrijevala misao o potrebi denacionalizacije (vraćanju) mađarske hotelske industrije kao i velikih površina crikveničkih gradilišta koja su dospjela u vlasništvo mađarskih kapitalista. Kako ćemo kasnije vidjeti, postepeno je i kod Mađara slabio otpor prema takvim nastojanjima, jer se je sve više mijenjala opća situacija pred završetkom i nakon završetka Prvog svjetskog rata.

U to vrijeme je u Zemaljskoj vladi u Zagrebu za financije bio zadužen Crikveničan, prof. dr. **Nikola Kostrenčić**, sin Ivana Kostrenčića, osnivača i dugogodišnjeg ravnatelja Sveučilišne i nacionalne biblioteke u Zagrebu. On je bio i generalni ravnatelj Konzorcija banaka (sindikata novčanih zavoda) u Hrvatskoj. U vladi je uspješno i mudro vodio pregovore s mađarskom vladom radi financijske nagodbe. Godine 1918. je spomenuti N. Kostrenčić, kao vrhunski pravni i financijski stručnjak, dodijeljen našoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji u Parizu. On se uporno borio da mađarski kapital prijeđe u hrvatske ruke. U tome je, uz malu kompenzaciju, u cijelosti i uspio. Tako su većim dijelom već prije završetka I. svjetskog rata gotovo svi mađarski hoteli i prateći objekti, ali i tereni na Kvarneru, prešli u hrvatske ruke, u krilo naših banaka i njihovih podružnica u Hrvatskom primorju. Tako je bilo i u Crikvenici. U ovom velikom i opsežnom poduhvatu mnogo volje i truda uložili su i Kostrenčićevi suradnici i aktivisti, lokalni funkcionari i upravitelji podružnica banaka u Crikvenici i Sušaku, kao: Josip Ljubić, Dušan Plavšić, dr. Ivan Sobol, advokat Zlatko Šafarić, dr. Milivoj Dežman, Frane Paulić, braća Ivan i Josip Skomerža itd. Za upravljanje svim tim hotelima u Konzorciju hrvatskih banaka u Primorju osnovano je 1918. godine «Jadransko hotel-

sko i kupališno dioničko društvo sa sjedištem u Crikvenici», kojemu je od 1922. na čelu dr. Milivoj Dežman. [4, 13, 19] U krilu Crikveničke podružnice toga društva 1919. godine osniva se «**Ljetnikovac**», dioničko društvo za gradnju kuća, perivoja i hotela, a 1920. i «Zeleni Vir», dioničko društvo za iskorištavanje vodenih sila Gorskog kotara u Skradu (munjara, hotel itd.). Autobusima se svakodnevno održavala veza između morskih i gorskokotarskih destinacija i omogućavalo istovremeno uživanje različitih klimatskih blagodati u liječenju i oporavku bolesnika i turista.

Tih godina u Crikvenici se osniva i «**Društvo stranaca**» (Cercle des Étrangers), koje u hotelu «Therapia» 1922. otvara igračnicu-kockarnicu **Casinó** tipa Monte Carlo. Međutim, igračnicu godine 1925. nama nesklono ministarstvo unutrašnjih poslova iz Beograda, naglim postupkom zatvara **Casinó**. Navodni povod za zatvaranje bio je taj što je supruga tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova, Bože Maksimovića zvanog «Kundak», izgubila veći iznos. Kad je to saznao, brzojavno joj je naredio da se odmah vrati kući u Beograd i hitno zabranio rad kockarnice. Predsjednik i većinski dioničar kockarnice bio je dr. I. Sobol, a jedan od uspješnih krupiera bio je Crikveničan Miro Matejčić (1898.-1961.), zvani Starčević i Doktor. Vodstvo kockarnice bilo je povjereno belgijskom stručnjaku Vojtechu J. Gerdiju. Igračnica je donosila velike prihode namijenjene turizmu. Kasnije je, tj. 1937. godine, zakupnik Karlo Urbanetz, u hotelu «Therapia» otvorio igračnicu, ali znatno manju od **Casinóa**. [4, 13, 19]

Razvoj pratećih uvjeta

Kako je **prometna** povezanost neophodan uvjet razvitku turizma, već su od 1875. godine održavane redovne brodske linije i druge plovne veze, a cestovni se promet odvijao konjskom zapregom, kočijama i kolima. Početkom 1914. godine hotel «Therapia» i Pošta otvaraju redoviti kombinirani prijevoz putničko-teretnim automobilima koji dočekuju sve vlakove na željezničkoj stanici Plase (na pruži između Zagreba i Rijeke). Ivan Andres, povratnik iz Amerike, 1921. godine uspostavlja i održava stalnu autobusnu liniju s postajom Plase. Do 1925. godine bila je to zajednička firma pod nazivom «Andres i Howie», a tada Howie napušta firmu i Andres se osamostaljuje. Kraće vrijeme i Jovanin Car sa svojim vozačima održavao je autobusnu liniju za Plase preko Triblja, jer Andres je vozio preko Sv. Jelene. Jovanin Car je 1927/28. koncesiju prodao uspješnoj zagrebačkoj autobusnoj firmi «Tapred» koja se postepeno infiltrira u Crikvenicu, da bi tridesetih godina ta bogata autobusna firma svojim kapitalom potisnula i Andresa i primorala ga 1932/33. da joj proda koncesiju. Andres se preorijentirao na teretni promet, kojega je

obavljao sve do Drugog svjetskog rata. Andres je autobuse sam prepravljao od starih rashodovanih vojničkih kamiona, a taj je posao izučio u Americi. S obzirom na povećanu važnost postaje Plase, ona se upravo na Andresovu inicijativu 1926. godine preimenuje u postaju Plase-Crikvenica.

Zahvaljujući Andresu uspostavljena je ta **prva redovita autobusna linija u Hrvatskoj**. Ubrzo zatim počele su se uspostavljati i druge stalne linije za Sušak, Senj, Plitvice, Postojnu itd. koje je također održavao Andres. Alternativnu liniju za Sušak uskoro je imao i Mate Čabrijan. Autotaxi stalnu službu osobnim automobilima u isto vrijeme uspostavlja Ivan Knez (mlinar). Roba i drugi teret prevozili su se teretnim kolima s konjskom zapregom u vlasništvu Mirka Pažića, Milana Pađena, te Lakića.

Tek neposredno prije II. svjetskog rata crikvenički šoferi osnivaju Zadrugu za promet robe i putnika (ZAPRIP), te je sav promet potpuno zadovoljavao potrebama. Ovome se može pridodati i rijetki povremeni promet hidroavionima kao i malim avionima koji su polijetali iz male zračne luke pokraj Crikvenika u Vinodolu. Nisu izostali ni avio-mitinzi i razna druga vratolomna izvođenja u zraku. [19, 25]

Široki raspon posjetilaca, s raznim običajima, potrebama i navikama u **prehrani**, uvjetovao je da su se u Crikvenici u hotelima i gostionicama prema željama gostiju, vrlo rano uvele razne vrste kuhinja. Tada su nastajali i **posebni restorani** odnosno «kuhinje» (i tako su se nazivali) gdje su se pripravljala i nudila bečka, česka, židovska (košer), mađarska, narodna, domaća, riblja, orijentalna ili dalmatinska jela. U tim su se restoranima uglavnom nudila jela tipična za svaku od spomenutih kuhinja, ali su se pripremala i druga jela po željama namjernika i gostiju.

Već je tada prehrana shvaćena i prihvaćena kao važan činilac zdravstvenog i lječilišnog turizma, pa su se osmislile i razne **dijetne** kuhinje, prema specifičnim potrebama pojedinaca. Nutricionističke i prehrambene norme i pravila sve se više poštuju, a hoteli, lječilišta, restorani, gostionice, pansioni i objekti sa specijalnim kuhinjama, mogli su zadovoljiti potrebe i zahtjeve svih gostiju. [19]

Raznolike vrste turizma

Crikvenica je postala znamenita u čitavoj Europi i zauzimala visoko mjesto, napose u zdravstvenom turizmu Europe, ali je postala poznata i po **specifičnim oblicima** turizma, kao što su: lovački, sportski, natjecateljski, kongresni, edukacijski, hodočasnički, sajamski, izletnički, ambijentalni, spektakularni, pustolovni, kulturološki... Međutim onodobna statistika sve je podatke o posjetu kupališnim mjestima uvrštavala u zdravstvo, tako da o

zastupljenosti pojedinih spomenutih oblika nema podataka. [1-7, 9, 10, 19, 21]

U to vrijeme djeluju tri **kinematografa**, domaća limena **glazba** te **zabavni** i **jazz** orkestri. Priređuju se – izuzetno posjećene – elegantne **plesne** zabave.

Od 1926. djeluju tiskarska poduzeća «**Jadranska tiskara**», a nešto kasnije i «**Vinodolska tiskara**». Tiskaju se u Crikvenici razni obrasci za sve potrebe grada i okolice, a izdaju se i **novine**, polumjesečnici, knjige V. Nazora, D. Gervaisa, A. Barca, M. Šenoe, M. Dvorničića, I. Lončarića-Papića, itd. Istodobno knjige se izdaju i u knjižari «**Liburnia**», vlasnice Anke Jaričević, i to knjige autora M. Šenoe i I. Bojanića. [16]

Rekreacijski, natjecateljski i ekshibicijski sport također se razvijaju u funkciji turizma. «Lječilišno povjerenstvo» od 1909. godine organizira uspješli internacionalni plivački maraton Šilo-Crikvenica, a 1923. u Crikvenici se priređuje plivačko prvenstvo Jadrana. Državni prvak i rekorder u plivanju, mr. ph. Vlado Smokvina, osniva 1932. godine **plivački** i **vaterpolo** klub. Gradi se **olimpijsko plivalište** te se redovito održavaju natjecanja, priredbe i ekshibicije domaćih i vrhunskih europskih klubova i pojedinaca. Bilo je uobičajeno da se i sve europski značajnije plivačke i vaterpolo priredbe koje je u Sušaku priređivao poznati klub «Victoria», drugi dan održe u Crikvenici. Ta su natjecanja itekako privlačila domaću publiku, a još više turiste. [26, 27]

Osnivaju se i brojni drugi sportski klubovi i društva: **nogometni** (1913.), **kuglaški** i **boćarski** (1930.), **jedriličarski**, **gimnastički**, **atletski**, **konjičko-jahački**, **golf klub** itd. Hrvatski Sokol djeluje od 1906. godine, a iza Prvog svjetskog rata i Jugo-Sokol. Do 1928. u Crikvenici djeluju i **Hrvatski Sokol** i **Sokolsko društvo**. Priređuju se veliki **sletovi**, priredbe i manifestacije (igralište, glavni park, Vinodol). More i obalu Crikvenice krase **jedriličarske regate**. Nisu rijetke ni sportske i zabavne priredbe naše ratne mornarice, ali i flote Velike Britanije, s iluminacijom i svečanim plesom. Na igralištu gostuju **Kozaci** na konjima kao i mnogi **cirkusi** i zabavne družine. Od 1933. održavaju se međunarodne **auto-trke**. [16, 28]

Također, redovito se upriličuju **folklorne** priredbe i natjecanja, te festivali i **muzičke**, **plesne** i **zabavne** priredbe i natjecanja. Održavaju se **kazališne**, **operne**, **operetne**, **dramske**, **kabaretske**, **vodviljske**, **igrokazne** i slične priredbe, uz nastupe poznatih umjetnika kao što su Tomislav Neralić, Ruža Cvetičanin, R. Francl, Čop (Malik), Vlaho Paljetak, Dean Dubaić i drugi. Treba spomenuti i razne nastupe u riječi i slici poput **dijapozitiva** novinara, uglavnom iz Zagreba, koji dolaze po pozivu ili se nalaze na odmoru u Crikvenici, kao fra Matija Fuis (FRA-MA-FU), Marija Jurić-Zagorka... **Snimaju** se i **dva filma** o Crikvenici, autora Oktavijana Miletića i Crikveničana Branka Blažine. [16]

Brojni **hodočasnici** tradicionalno hrle na proštenja i **sajamske** priredbe što se priređuju u povodu dana Velike Gospe, Sv. Antona, Presvetog Srca Isusova, Svete Jelene, Svete Ane u Grižanama, Jelisafetine u Triblju...

U okviru **kongresnog** turizma vrijedno je spomenuti česte kongrese i sastanke turističkih organizacija i banaka šire regije, sastanak ministara Male Antante. Godine 1933. održan je Kongres Jugoslavenskog ljekarskog društva, te čitav niz stručnih sastanaka raznih udruga.

Edukativni turizam okupljao je grupe i pojedince na permanentno dopunsko usavršavanje, seminare i kurseve što su se održavali u školama, učiteljskom domu «Villa Ružica» i u drugim dvoranama. Održavaju se, pod vodstvom Josipa Skomerže, Banovinski ribarski **kursevi**, ugostiteljski seminari i **škole**, te predavanja raznolikih sadržaja.

Sve više razvija se i **izletnički** turizam. Tako gotovo svakodnevno, s desetak brodova i brodica u Crikvenicu dolaze brojni izletnici iz bliže i dalje okoline tj. iz Rijeke, Opatije, s otoka Krka i Raba, iz Senja pa čak i iz Venecije i drugih mjesta na Jadranu, a autobusima iz unutrašnjosti. [1-3]

Ljetna sezona počinjala je za Uskršnje blagdane, masovnim dolaskom Zagrepčana (u organizaciji Auto-moto društva) i to motorbiciklima Lujzinskom cestom do Crikvenice. Godine 1933. iz Njemačke i drugih država dolaze automobilisti (među njima brojni članovi ADAC-a), te se u Crikvenici održavaju **međunarodne automobilske trke**. Prvaci u svojim kategorijama (klasama) bili su i Crikveničani Ivan Andres i Ivo Car-Beli miš. I kasnije su se ponavljale ovakve i slične priredbe. Godine 1948. Nikola Šnjarić-Mika s drugovima, u Crikvenici je osnovao i organizirao **Automoto** društvo. To je Društvo ishodovalo izgradnju u Jugoslaviji prvog **reprezentativnog speedway trkališta** prema svjetskim normama. Na njemu su se u Crikvenici od 1952. svake godine održavale brojne trke, a među njima 1956. godine i kasnije **Svjetsko zonsko prvenstvo u speedwayu**. Inače, svake godine od 1952. održavane su speedway utrke za blagdane 1. svibnja koje su privlačile i do 20 tisuća posjetitelja sa po 16 tisuća prodanih ulaznica. [26]

Vrlo veliki interes i oduševljenje izazivali su nezaboravni spektakli, od kojih su najveći bili odlično organizirani «**Venecijanska noć**» i «**Bengalska noć**» s lampionima, osvijetljenim brodicama, bakljadama na moru i na čitavoj crikveničkoj obali. Sve je ovo bilo oplemenjeno i obogaćeno drugim pratećim priredbama, karakterističnim za svjetska mondana lječilišta.

Turizam u Crikvenici poslije II. svjetskog rata

Nakon II. svjetskog rata dolazi do stagnacije turizma, s prijetnjom da se potpuno zatre. U prvim godinama turizam se ne priznaje za gospodarsku dje-

latnost nego se, u maniri nesuvisle primitivne euforije, tretira kao omražena kapitalistička i špijunska izmišljotina i organizacija, kao «služenje kapitalizmu». U to vrijeme učinjeno je nekoliko **pogrešaka**, među kojima:

- a) S rukovodećih mjesta u gospodarstvu i vlasti smjenjuju se ili na druga mjesta u državi raspoređuju oni kadrovi koji su zagovarali obnovu i razvoj turizma, a na vodeća mjesta postavljaju se nestručni ljudi. Takva kadrovska struktura nije bila u stanju voditi turizam.
- b) Potiču se i razvijaju druge privredne djelatnosti, koje ne samo da nema-ju veze s turizmom nego mu direktno smetaju (tvornica ribljih konzer-vi), a ne prihvaća se razvoj djelatnosti komplementarnih s turizmom (tvornica čokolade).
- c) Konfisciraju se ugostiteljski objekti, mijenjaju im se nazivi, te umjesto da se saniraju posljedice rata, ti objekti još više propadaju.
- d) Osnivaju se državna hotelska poduzeća, najprije pod nazivom «Vino-dol», kasnije «Jadran», koja ne razvijaju onakav turizam kakav je već prije rata bio uhodan; postojeće resurse samo je trebalo obnoviti i staviti u funkciju.

U tim prvim poratnim godinama Europa je liječila posljedice rata, pa je na odmor dolazilo malo stranaca, a pogotovo domaćih gostiju. To je osjeća-la i Crikvenica. Na odmor su tada dolazili samo malobrojni gosti iz tzv. soci-jalističkog lagera, predstavnici komunističkih partija (Italija) i neki radnici i vojni invalidi iz cijele Jugoslavije.

Nacionalizacija i orijentacija na sindikalni turizam postaju temeljne značajke tog ranog poslijeratnog razdoblja. U takvim uvjetima, konfiscira-nim i nacionaliziranim objektima uz imena, mijenjaju se i funkcije. Tako «Therapia» postaje hotel «Moskva» s velikim natpisom na krovu. U njemu gostuju i uživaju članovi «Glavnog odbora sindikata Hrvatske». Hotel «Es-planade» mijenja ime u hotel «Varšava» i koristi ga vojska tj. oficiri JNA i rukovodioci UDB-e Jugoslavije; Hotel «Ivančić» postaje hotel «Volga»; ho-tel «Lončarić» u Selcu postaje hotel «Staljingrad»; Hotel «Adria» - «Praha» postaje odmaralište Teške industrije Beograd; Hotel «Danica» je određen za Vladu N. R. Hrvatske; «Zelengaj» za UDB-u Vojvodine, Novi Sad; u Dramlju je odmaralište za Ministarstvo unutrašnjih poslova i UDB-u Hrvatske; hotel «Slavija» za Mariborsku tekstilnu industriju itd. U ostalim hotelima i objek-tima postepeno se masovno osnivaju i otvaraju tzv. radnička odmarališta. Tako Villa «Julijana» postaje odmaralište Željezare Jesenice (kovinarjev); na Crnom molu «EMO Celje», zatim «Posrednik» Zagreb i tako redom da-lje. U hotelu «Zagreb» je radničko-službenička menza. Uskoro nastaje preko sto radničkih odmarališta. Ta odmarališta su socijalno-sindikalnog karak-tera i nemaju mnogo veze s turističkom privredom jer, primjerice, slovenska odmarališta za svoje potrebe donose iz Slovenije u Crikvenicu gotovo sve, čak

i živežne namirnice i pića (osim svježeg kruha). Dovode i svoje osoblje. Dakako da bez ograničenja ali i bez naknade koriste svu postojeću infrastrukturu! Korisnici su obično radnici plitkog džepa, a država im pruža regres i druge beneficije. Lokalna privreda je time znatno zakinuta i oštećena. Gotovo sav turistički promet ima socijalni, a ne gospodarski i profitabilni karakter.

Nešto bolja situacija nastala je nakon tzv. **Rezolucije** Informbiroa. Tada Česi, Slovaci, Mađari, Rumunji i ostali gosti iz istočnoeuropskih zemalja naprasno napuštaju našu zemlju, a i njihove agencije (Čedok, Ibusz itd.) predikaju sve veze s našim agencijama. U Češkoj koloniji od 1952. godine djeluje Dječje oporavište «Primorka», u koje dolaze uglavnom zagrebačka djeca.

Novonastale prilike utječu na **orijentaciju prema zapadnoeuropskom** tržištu. Predsjednik države Josip Broz Tito koji, posjećujući više zemalja pa i one izrazito turističke, uviđa da turizam može biti i vrlo unosna privredna grana. U jednom od svojih govora tome je posvetio mnogo riječi i pozvao na orijentaciju prema turizmu i ponovnu uspostavu turizma kao gospodarske dohodovne grane. Tada i u politici i u praksi turizma počinju promjene, počinje razdoblje obnavljanja i razvitka turističke privrede.

Na svu sreću, u Crikvenicu (1952./53.) za predsjednika Općine dolazi Crikveničanin **Dušan Cvetić**, koji se svojski angažira u revitalizaciji turizma. Poziva crikveničke intelektualce i stručnjake koji su bili u raznim krajevima države i svijeta, da se vrate u Crikvenicu i ovdje posvete razvoju turizma. Poziva i druge stručnjake kao i one koji su već bili u Crikvenici i rado bi ovdje živjeli i radili. Tako je uspio dovesti Edu Ivančića, Vladimira Pavlića, bankovnog direktora iz Zagreba, Vladimira Andraševića, Đorđa Ivančića-Ivanjicu, dr. Vladimira Uremovića, Juricu Manestra, Dragu Stipanića, Miru Bogata, Josipa Skomeržu itd. i skupiti ekipu stručnjaka i znalaca u tom poslu. Od te godine turizam se i službeno priznaje kao privredna grana. Uspostavljaju se stare veze i počinje se primjećivati napredak.

Ali poslije pogibije Dušana Cvetića 1954. godine, **ponovno** se čine **pogreške**. Između ostaloga, smjenjuju su već angažirani kadrovi koji su počeli uvoditi promjene, a na njihova mjesta postavljaju manje stručni ljudi pa opet dolazi do usporavanja razvoja. [19]

Ponovno prevladava **tendencija masovnog i sindikalnog** turizma niske profitabilnosti. To nije posebnost Crikvenice nego je tako u čitavoj državi, ali je u Crikvenici naročito naglašeno. U takvom turizmu kvalitet naglo opada, kako u pogledu objekata i opreme tako i usluga u njima. Ruše se, likvidiraju ili uništavaju neki objekti, kao npr. hoteli Viševica i Miramare, kavane, zabavišta, sportski objekti (speedway moto-trkalište izgrađeno 1952.), parkovi, šetališta, igrališta za djecu gostiju, zoo-parkovi, pristaništa, kupališta

(drvene banje) i slični objekti. Nekad turistički najcjenjeniji predjeli (između Miramare-a i Terapije - danas Jelačićeva ul.) uz rub velikog glavnog parka s vilama, pansionima i sličnim obiteljskim ugodnim (gemütlich) objektima, pretvaraju se u administrativne pisarnice i skladišta (Astra-Praha, Mojmir, Qwinz, Šafarić itd.). Nerazumno i nedopustivo bilo je uništenje glavnog kupališnog parka, kursalona i paviljona (1958.-1963.) gdje je do tada bio centar okupljanja i boravka gostiju. Isto se odnosi i na rušenje «Doma kulture» (1985.) s ljetnom pozornicom, s desetak vrlo prikladnih društvenih prostorića, velikom kazališnom i plesnom dvoranom, s prostorom za veliki orkestar, muzejskim zbirkama, sportskim otvorenim i zatvorenim terenima. Što je najgore, za porušene objekte nisu nađena druga, možda bolja ili barem adekvatna, rješenja. Umjesto porušenog Doma kulture nikad nije izgrađen drugi i moderniji na boljoj lokaciji, pa Crikvenica ni danas nema kulturnog središta, što je nesumnjivo manjak kako za domaće stanovništvo tako i za turizam. Zatrpavanjem, potpunim rušenjem i likvidacijom speedway moto-staze (1970.) iz Crikvenice je odstranjen moto-sport i sve međunarodne trke i priredbe, uključiv i svjetska prvenstva koja su se održavala od 1956. godine. To je dovelo do **smanjenja** broja posjetilaca u predsezoni i lišavanja Crikvenice velike promičbe u svijetu. Ovdje treba pribrojiti i nerazumnu prodaju školske zgrade u centru Crikvenice [30] koja postaje skladište namještaja, a ne odlično locirana polivalentna kulturna ustanova za različite priredbe, izložbe, galerije, muzejske zbirke i slično. Utoliko više što novci dobiveni od prodaje škole nisu iskorišteni za gradnju druge škole, nego je druga škola izgrađena samodoprinosom građana. Pomanjkanje ovog ili sličnog prostora dovelo je do toga da obilan dar kolekcionara slika i drugih umjetničkih predmeta, Josipa Kovačića iz Zagreba (slično Mimari u Zagrebu), ni do danas nije mogao biti ostvaren, iako je bio opetovano velikodušno i besplatno nuđen. [19, 27] Slično je i s velikodušnom ponudom Malakološke i drugih vrijednih zbirki.

Od 1965. godine, umjesto spektakularnih priredbi kao što su Venecijanske i Bengalske noći, uvode se zadimljene orijentalne ćevapčić-večere i tjedni ćevapčića i kiselog kupusa koje se (gle apsurd!) nazivaju «Ribarskim tjednom» iako s ribom imaju malo veze. U početku vrlo uspješne, «mesopusne» priredbe, padom kvaliteta se razvodnjuju, a i prostor za njihovo odvijanje u hotelu «Internacional» nestaje nerazumnom prenamjenom hotelskih sadržaja.

Ponovni pokušaj obnove i revitalizacije zdravstvenog turizma

Turizam se, što inercijom a što zalaganjem vrijednih pojedinaca, ipak razvija, ali u izvjesnom smislu i stihijski. Usprkos svemu, našlo se snage (i pameti) da se nešto gradi i popravlja. To se odnosi i na pokušaje **obnove** zdrav-

stvenog turizma, osobito po dolasku Dušana Cvjetića i Ede Ivančića, kada se osniva Turističko društvo. Oni pokreću obnovu zdravstvenog turizma, a prvi korak bilo je osposobljavanje Zavoda za talasoterapiju. Akcija je započela već u ožujku 1953. godine, i to na temelju poticaja, savjeta, uputstava i opetovano vođenih razgovora s profesorom dr. Aleksandrom Manzoniem, uglednim upraviteljem Ortopedske bolnice u Kraljevici. Dr. Aleksandar Manzoni, kako sam kaže, temeljio je svoje prijedloge na zapisima i podacima objavljenima u starijoj i suvremenoj, domaćoj i stranoj, stručnoj i znanstvenoj literaturi.¹⁶

U prosincu 1953. u Opatiji je održan Kongres liječnika Jugoslavije, kojom prilikom je **veća grupa** liječnika-specijalista posjetila Crikvenicu i tu održala savjetovanje. Ponovno je konstatirala važnost klime u Crikvenici i **predložila** lokalnim, republičkim i saveznm vlastima da se poduzmu koraci u pravcu osposobljavanja hotela «**Therapia**» u specijalno morsko-klimatsko lječilište, jer da je to jedinstven objekt na našem Jadranu za formiranje takve zdravstvene ustanove.¹⁷

Dr. **Aleksandar Manzoni**, uza svesrdnu pomoć predsjednika Općine, Turističkog društva i članova Društva, svojski se zalagao na objašnjavanju te zamisli. Poduzimao je niz akcija, savjetovanja, tribina i predavanja za širu javnost (u kinu, Domu kulture, školi itd.) i u Crikvenici i u Zagrebu, te predložio više konkretnih mjera. Nažalost, dr. Aleksandar Manzoni preselio se u London, ali su zato njegov entuzijazam i nastojanja preuzeli i nastavili provoditi poznati otorinolaringolozi svjetskoga glasa, prof. dr. **Anton Šercer** i prof. dr. **Ivo Padovan** iz Zagreba. [28]

Nakon mnogih konzultacija s mjerodavnim osobama i institucijama na lokalnoj i republičkoj razini, prof. dr. Anton Šercer dolazi u Crikvenicu 20. lipnja 1954. godine radi razrade plana o osposobljavanju i oblikovanju dijela hotela «Therapia» u Zavod za talasoterapiju, i to zapadnoga dijela hotela koji je i ranije služio u iste svrhe, a koji bi se sastojao od 22 prostorije i još nekih prostora u hotelu, ali i izvan njega.

Prof. dr. Anton Šercer je s velikim zadovoljstvom ustvrdio da je hotel «Therapia» s pratećim objektima kao stvoren za takvu namjenu te se stavio

¹⁶ Prema ovim podacima Crikvenica je glasila kao najbolje morsko-klimatsko lječilište na Jadranu, jer je imala sve atribute potrebne za osnivanje takve ustanove. Jedan od centara te zdravstveno-turističke djelatnosti postojao je još 1895. u hotelu «Therapia», koji je već tada raspolagao sa specijalnim bazenom za morske kupelji i najmodernijom i najsuvremenijom aparaturom za cjelokupnu višestruku terapiju. Povrh toga u Crikvenici je baš u jesenskim i zimskim mjesecima naročito povoljna klima i mikroklima za liječenje dišnih organa.

¹⁷ U Opatiji je već 1908., pa zatim 1954. održan 9. internacionalni talasoterapijski kongres, a u Opatiji-Poreču 1975. god. 16. kongres. Sudionici su usput uvijek posjećivali Crikvenicu i izrazili zadovoljstvo i preporuke. [7]

na raspolaganje i uložio svoje veliko znanje i iskustvo u taj pothvat. U dogovoru lokalnih vlasti s upravom hotela (Drago Ivančić), Zavodom za zdravstveno i socijalno osiguranje NRH (Singer) i Udrugom ratnih vojnih invalida NRH u Zagrebu, izbor je pao na zapadni dio hotela «Therapia». U kolovozu 1954. godine prof. dr. Anton Šercer dolazi ponovno u Crikvenicu, sada s izrađenim planom i programom o izvedbi, te popisom indikacija koje dolaze u obzir za liječenje. Pokrenute su i aktivnosti na osposobljavanju vrhunskih kadrova, specijalista, medicinskog osoblja i ostalog kadra koji bi odmah mogao i znao pravilno rukovati medicinskom i drugom potrebnom aparaturom. Za izradu nacrtu i prostornog oblikovanja izabran je ing. arh. Zvonimir Požgaj iz Zagreba. [29]

Planirano je da se za pružanje vrhunskih medicinskih, rehabilitacijskih, lječilišnih i kupališnih usluga i procedura, uz hotel «Therapiju» osposobi i hotel «Praha», a neke usluge pružale bi se i u oporavištu «Primorka» u Crikvenici i «Jadranka» u Selcu, te u Dječjem domu «Vladimir Nazor». Ambulante usluge pružale bi se vanjskim korisnicima isto kao i u drugim hotelima Crikvenice. Oni bi dio svojih kapaciteta mogli staviti na korištenje hotelu «Therapia». [29]

Taj projekt prof. dr. Antona Šercera je potpuno uspio, pa je 15. travnja 1960. godine u hotelu «Therapia» otvoren «Zavod za thalassoterapiju» (gornjih i donjih dišnih puteva). Zavod je od početka uspješno vodio dr. **Stanko Jurdana**, pod pokroviteljstvom prof. dr. Antona Šercera i prof. dr. Ive Padovana. Prvoga svibnja 1960. u «Češkoj koloniji» otvara se Zavod za dječju talasoterapiju «Primorka», pod pokroviteljstvom prof. dr. Karla Pansinija iz riječke Pedijatrijske klinike, a točno godinu dana kasnije dolazi do fuzije ovih dvaju talasoterapeutskih zavoda u «Specijalnu bolnicu za liječenje i rehabilitaciju dišnih organa i reumatizma» za djecu i odrasle, smještenu u «Češkoj koloniji». Upraviteljem postaje mr. dr. Stanko Jurdana. [1, 2, 15]

Međutim, nije sve išlo baš glatko. Bilo je pokušaja da se taj projekt osujeti i umjesto njega osnuje radničko odmaralište, ali do toga ipak nije došlo jer su se suprotstavili vrhunski stručnjaci iz medicinskih krugova, uključivši i članove JAZU-a te neki domaći kadrovi, pa je **Thalassoterapia**, odnosno Bolnica, u Crikvenici preživjela sve do danas, a 1984. godine postala je **nastavna baza Medicinskog fakulteta** u Rijeci. [2]

Stihijska stambena izgradnja i turizam na crno-posljedice

Godine 1970. firma Genex iz Beograda nudi **kredite** za razvoj mnogih djelatnosti pa i turizma. Prvi veliki kredit ponuđen je upravo Crikvenici, i to ugostiteljskom poduzeću «Jadran». Međutim, taj je kredit odbijen s obrazloženjem – «ki će to vraćat». Kredit su prihvatili u Istri (zapadnoj) pa je is-

tarski turizam u kratkom roku pretekao sva ostala turistička mjesta u Jugoslaviji. Nešto slično ostvarilo se i u Crnoj Gori, tj. u Sv. Stefanu, gdje borave poznate osobe iz cijeloga svijeta (npr. Sofija Loren i Willi Brandt). Ali dio kredita ponuđenog Crikvenici prihvatila je Bolnica u Češkoj koloniji (Thalassotherapia) pa se ona proširuje, modernizira i dograđuje, te gradi novi hotel «Hypocrates». [2]

Godine 1963. u ugostiteljstvu se provodi nekoliko **reorganizacija** i konačno se stvara hotelsko ugostiteljsko poduzeće «Jadran», nastalo integracijom četiriju manjih poduzeća koja su do tada poslovala uspješno. Uza sve dobre strane takve integracije dogodilo se i loših: u prvom redu sva je pozornost okrenuta tom velikom poduzeću a počela se zapostavljati djelatnost malih hotela, pansiona, i slabiti privatna inicijativa. Osim toga, turizam se poistovjećuje s ugostiteljstvom, svodi uglavnom na noćenje i kupanje, a sve ostale, ranije vrlo uspješno razvijane turističke usluge, zapostavljaju se. To, naravno dovodi do pada kvalitete i svodi turizam na tzv. posteljarenje.

Osim toga već od 1955. počinje i proces **masovne stambene izgradnje** a nakon 1983. i masovna izgradnja **vikendica**. Počelo je to s konfiskacijom i nacionalizacijom zemljišta, [19] a zatim besplatnim dodjeljivanjem tih parcela podobnim pojedincima. To je vremenom uzelo takvog maha da su rasipničkim korištenjem prostora na najatraktivnijim lokacijama razgrabljeni najvredniji prostori, a s tim u svezi razvio se i «turizam na crno», bez ikakvih restrikcija. [31] Umjesto pravog turizma počinje cvasti «sobarenje» [32] i «posteljarenje». [30 i 33]

Velika većina korisnika tih kuća nije se uopće prijavljivala za turističku djelatnost ni sudjelovala u poreznim i komunalnim obavezama. Za uzvrat nemilosrdno su iskorištavali svu infrastrukturu i najvrednije prostore nauštrb domaćeg stanovništva, što je uzrokovalo znatno smanjenje ukupne društvene akumulativnosti turističke privrede Crikvenice i domaćem stanovništvu povećavalo troškove komunalne infrastrukture. Takvim postupkom i načinom vlasnici tih vikendica, a i apartmana, izrabljuju zajednicu i vuku korist od teške muke i preteškog rada predaka starosjedilaca koji su vrlo mnogo uštedevine i teško stečene zarade ulagali u terene i izgradnju infrastrukture Crikvenice. [34] Svu štetu i troškove plaća domaće stanovništvo povećanim porezima, komunalnim naknadama i drugim obavezama. Kako se većina tih kuća nije registrirala za bavljenje turizmom, to im ni inspektori nisu mogli provoditi kontrolu. Vlasti i turističke zajednice nisu djelovale efikasno da bi spriječile te pojave i usmjerile razvoj pravim putem. I neki su funkcionari u tome imali koristi, ili su se i sami povodili za takvom praksom. To se proteglo do novijih dana, osobito izgradnjom apartmanskih zgrada i naselja, pogotovo izgradnjom kuća za «nepoznatog kupca». [31]

Stanje se još više pogoršava mehaničkim **priraštajem** stanovništva, nerijetko s dvojbenim namjerama. Demografska situacija se znatno mijenja. Novodošlo stanovništvo ne uklapa se u ovdašnji etno-kulturalni tip življenja, često čak agresivno i neodgovorno obezvrjeđuje povijesno-kulturne vrijednosti i bahato se ponaša, što izaziva nezadovoljstvo domaćeg življa i jača socijalne i kulturne tenzije. Tome su, nažalost, pridonijeli i neki ljudi na odgovornim funkcijama, jer je došlo do spleta interesa različitih, čak i sumnjivih, veza.¹⁸ [31, 33, 34]

Posljedice svega toga su ogromne. Nekontrolirana i nerazumna izgradnja uništila je pozitivne resurse, posebno zdravstvenog turizma, i dovela do njegova uništenja i devastacije. Stvoren je interesno povezani lanac što ga čine investitori koji grade, oni koji prodaju i oni koji kupuju zemljište, oni koji iznajmljuju i pružaju usluge te općinske i gradske građevinske, financijske i druge službe. Nažalost, i mnogi «urbanisti» stavljaju svoje potpise na nešto što ne podnosi njihova struka. Sve to povećava i izaziva kaotično stanje u prostoru i prelazi u fazu destrukcije i uništenja turizma. [33]

Mogućnost koegzistencije raznih oblika turizma

Tijekom vremena karakteristike i oblici turizma se mijenjaju, a mijenjaju se i uvjeti i mogućnosti putovanja i načini korištenja godišnjih odmora, te dnevnog i tjednog slobodnog vremena (vikend turizam, dnevni turizam). Sve više ljudi svoje slobodno vrijeme koristi u turizmu, ali od njega očekuju više od samog kupanja i sunčanja. Turizam je postao masovna pojava, a širi se po svim kontinentima. To za turističko gospodarstvo stvara nove izazove: s jedne strane masovnost preopterećuje prostor (saturacija) a s druge strane, s obzirom na razlike u kupovnoj moći turističke populacije, teško se prilagođuje diferenciranoj potražnji. Neke destinacije nastoje se prilagoditi elitnom, skupom turizmu, a to priželjkuju i druge. Tako dolazi do sukoba masovnosti (koje nužno ne mora biti i niskoprofitabilno, makar najčešće jest) i elitnosti (koja može biti na niskoj granici profitabilnosti ako se dobro ne organizira).

Crikvenica se s tim problemom susrela u punoj mjeri već osamdesetih godina i to ostaje trajnim problemom. Postoje dvije očite tendencije: održati masovnost (praksa da se obim djelatnosti mjeri brojem gostiju) ili, s manjim brojem selekcionirane populacije na visokoplatežno sposobne, postizavati veći ekonomski učinak. To se može nazvati i – destinacija masovnosti (ne

¹⁸ U Opatiji imamo suprotnu situaciju: ispod Nove ceste sedamdesetak godina nije dozvoljavana izgradnja nijedne kuće osim kvalitetnih hotela, kavana itd. Slično je i s Dubrovnikom, Svetim Stefanom u Crnoj Gori itd.

mora nužno biti i niskog kvaliteta) ili destinacija selekcionirane populacije, ali visokog kvaliteta (nije nužno).

Ništa što je učinjeno, a činjeno je mnogo, nije riješilo problem. Crikvenica ostaje destinacija masovnog turizma, ali i siromašne ponude. Možda imaju pravo oni koji tvrde da Crikvenica može biti destinacijom masovnog turizma ali treba poraditi da on postane kvalitetniji, te dovoljno selektivan, tj. sposoban pružiti gostima usluge koje će zadovoljavati njihove potrebe prema «dubini džepa».

Dakle, masovni i selektivni pa i elitni turizam mogu egzistirati paralelno jedan uz drugoga, ali ne preblizu i ne u koliziji. Treba samo htjeti i znati pravilno ih rasporediti i usmjeriti da ne ometaju jedan drugoga, te ih prilagoditi potrebama i prilikama, vodeći računa o tome da visokozahtjevni i profitabilni turizam uz manji broj turista donosi daleko veću dobit. [35]

Masovni turizam višeg kvaliteta

Sam naziv masovni turizam nije sretno izabran, jer podrazumijeva «turizam velikih brojki», ali se pod tim nazivom najčešće i misli «jeftini turizam», te «turizam niske razine», samo posteljarenje, tj. minimum usluga svedenih na postelju i kupanje. Upravo je tako u nas i shvaćen pojam masovnosti, te se javljaju dvije tendencije: ili smanjiti broj ali povećati kvalitetu, koja se može skuplje prodati i tako više zaraditi, ili zadržati masovnost, čak dozvoliti i njen blagi rast, ali u viši kvalitet, te brojnijim uslugama postići ekonomsku rentabilnost.

Međutim, masovni turizam u nas ima i neke druge značajke. U prvom redu prati je pretjerana iskorištenost prostora, nered, što krije mogućnosti asocijalnih pojava, drogiranja i, naravno, tzv. sivu ekonomiju i rad na crno.

Kad se govori o lošim stranama masovnog turizma i «proklinje ga se» misli se više na te negativne popratne pojave i manifestacije nego na njegovu nisku profitalnost i nizak kvalitet. A sve se to umnožava kad se radi o sredini u kojoj nema dovoljno ispravnog ekonomskog i političkog ponašanja organa vlasti, institucija, firmi i pojedinaca. Upravo se to događa u Crikvenici, a naročito poslije devedesetih godina. Turizam ovdje ostaje masovan, s vrlo malo i zastarjelih usluga, u dosta kaotičnoj upravljačkoj i gospodarskoj situaciji.

Da stvarnost bude još tužnija i ironičnija, treba se prisjetiti da je upravo u Crikvenici 31. ožujka 1963. godine održano savjetovanje o temi: «Planiranje turističkih područja na Jadranu». Sudjelovali su predstavnici općina, organi republičke uprave, turistički stručnjaci i predstavnici turističkih i društvenih organizacija iz cijele bivše države. To je savjetovanje prethodilo Savjeto-

vanju WTO-a tj. Svjetske turističke organizacije UN-a o normama korištenja kupališnog prostora i o turističkoj ponudi,¹⁹ također održanom u Crikvenici.

Problem prostora - saturacija

Ključni problem Crikvenice postao je **prostor**. Većinom je urbaniziran, betoniziran i zaposjednut parkiranim automobilima, što umanjuje mogućnosti daljeg razvoja, bilo u smislu rasta broja posjetilaca, bilo u smislu artikulacije kvalitetnije ponude.

Jedan od najočitijih primjera kojim se to dokazuje je zauzetost kupališnog prostora. Obično se to izražava **koeficijentom saturacije**, koji je za Crikveničko-Vinodolsku rivijeru iznad 2,96, a grada Crikvenice čak 4,13 do skoro 4,5. To znači da, prema svim dopustivim normama, već manje od 25 posto korisnika izaziva potpunu saturaciju (zasićenost) obale. Saturacija je u odnosu na ponudu kapaciteta četiri i pol puta veća od «carrying capacity». To znači da preko tri osobe koriste jedan dužni metar obale. [37 - str. 183.] To je ujedno najveći, odnosno najlošiji odnos, ne samo na Jadranu, nego i na Mediteranu i znatno dalje. [30, 33] Posebno je porazan koeficijent naše plaže. [33 i 37 - str. 183]

Drugi je problem u prezauzetosti prostora izgrađenim objektima raznih vrsta, od stambenih do tzv. vikendica, apartmana i raznovrsnih ugostiteljskih lokala. Kako su uži prostori iskorišteni, to se urbanizacija širi na zelene površine i prijeti ugroziti prirodnu sredinu, što bi bio nenadoknadv gubitak općenito za ovaj kraj, a ne samo za turizam.

Treći problem prostora je u saobraćajnicama i parkirališnom prostoru, koji nije primjeren visokofrekventnom cestovnom prometu, tj. navali automobila tijekom ljetne sezone.

I, što je najgore, nema kraja toj agresiji na prostor. Prostorni planovi, odluke i praksa idu sasvim mimo razumnih kriterija i odgovorne brige za prostor.

¹⁹ Na temelju saznanja s tih skupova, Izvršno vijeće Sabora SRH povjerilo je Urbanističkom institutu SRH izradu programa dugoročnog razvoja prostornog uređenja jadranskog područja. Formirane su grupe vrhunskih stručnjaka iz 11 republičkih instituta, zavoda, poduzeća, biroa i s više fakulteta, pa je 1964. godine Urbanistički institut SRH Zagreb – 3.1. izdao Uputstva i publikaciju: »Proračunavanje optimalnog broja posjetilaca kupališnog pojasa« i: »Planiranje turističke izgradnje primorskih turističkih područja na Jadranu«, Urbanistički institut SRH, Zagreb, 1964. - žuta serija br. 3, 1964. [37] O situaciji na crikveničkim plažama Institut za turizam, Zagreb, objavljuje »Strateški marketing plan turizma Crikveničke rivijere« - Institut za turizam, Zagreb, svibanj 1994. [32,36] A lokalni politički moćnici, birokrati, razni turistički i ugostiteljski rukovodioci i »menadžeri« nisu se ovim naputcima opterećivali - tjerali su svoje, naravno bez ikakve odgovornosti. [33, 37]

Pozitivna strana razvoja

Pažljiv analitičar i promatrač naći će u crikveničkim poslijeratnim godinama i drugu, pozitivnu stranu, osim onih negativnih o kojima se češće govori, jer bodu u oči i smetaju ljudima koji bi htjeli da sve bude bolje. Ponajprije, došlo je do podizanja standarda, a zatim (odnedavno) i do pune zaposlenosti ovdje, bez potrebe za pečalbarenjem.

Spomenimo nekoliko detalja koji se obično ne spominju nego podrazumijevaju. Godine 1963. uspostavljena je trajektna veza Crikvenica-Šilo za prijevoz putnika i automobila. Bila je to ujedno i prva trajektna veza na Jadranu! Godine 1970. otvoren je aerodrom u Omišlju na otoku Krku koji, istina, nikad nije dovoljno korišten. Premda je Crikvenica sudjelovala u troškovima izgradnje i održavanja, nikad nije uspostavljena direktna prometna veza Crikvenice s aerodromom. Godine 1980. izgrađen je most kopno-Krk te zaobilaznica Crikvenice. Izgrađeni su hoteli «Ad turres» 1968., a 1973. «Omorika» te uskoro «Zagreb», a renovirani su ili novoizgrađeni hoteli «Mediteran» 1961., «Crikvenica» 1984., «International» (renoviran 1986., izgrađen 1964.). U dva navrata renoviran je i adaptiran hotel «Therapia», te iza požara 1961., hotel «Miramare». Preuređen je i hotel «Park». Nova tržnica uređena je 1982. godine.

U tom razdoblju u Crikvenici je održano niz znanstvenih i stručnih sastanaka. Godine 1959. održan je Intersekcijski sastanak ginekologa Hrvatske i Slovenije; bio je to početak kongresnog turizma. Godine 1963. održano je već spomenuto savjetovanje WTO-a; 1968. održan je sastanak Znanstvenog društva za povijest zdravstvene kulture Jugoslavije; 1988. održan je znanstveni skup u povodu stote obljetnice organiziranog zdravstvenog turizma u Crikvenici; 1993. održan je u hotelu «Omorika» Sabor graditelja Hrvatske. U istom razdoblju održani su i brojni sastanci znanstvenih i stručnih sekcija Zbora liječnika Hrvatske i Jugoslavije. Godine 1992. održan je i skup o gospodarskom razvoju općine Crikvenica.

Godine 1980. samodoprinosom građana izgrađen je novi Dom zdravlja, a potom su izgrađeni stadion i sportska dvorana. Izgrađena je zaobilazna cesta oko Crikvenice, čime je smanjen automobilski promet kroz grad. Na istočnom dijelu izgrađena je nova lučica, a svom dužinom grada izgrađeni su kupališni prostori. Izgrađene su nove osnovne škole, te dograđena, proširena i modernizirana zgrada srednje škole. Nastala su nova naselja oko Crikvenice, sa svim urbanističkim rješenjima.

Dječji dom koji je radio u nekadašnjem pavlinskom samostanu (Kaštel) je povijesni raritet Crikvenice. Poslije rata Dom preuzima NO Crikvenice, preuređuje ga i koristi kao Dom «Nikole Cara», sve do 1961. godine, kad zgradu u

zakup dobiva Tvornica Kamensko za radničko odmaralište. Tada se nastavlja devastacija zgrade. Nakon isteka zakupa Dom je dodijeljen HP-u Jadran, uz obvezu da se osiguraju uvjeti za muzejske zbirke koje će u njemu biti izložene i pohranjene. Potom je zgrada preuređena u hotel pod nazivom «Kaštel». Time je očuvan objekt i spriječeno njegovo uništenje. Crikvenica je dobila novi hotel. Zgrada je imenom i približnim izgledom očuvala nešto od svoje povijesno-kulturne vrijednosti.

Nove tendencije u razvoju zdravstvenog turizma

Nakon devedesetih godina prošloga stoljeća, kad su se političke prilike u svijetu promijenile a porasli standard i kultura življenja, kupovna sposobnost stanovništva se povećala a komunikacije umnožile (uvođenje virtualnih komunikacija), javile su se nove tendencije i u turizmu, pa se i pred Crikvenicom našlo pitanje o budućnosti turizma. Pojavile su se iskre novina, od kojih ćemo neke spomenuti.

Javlja se neke znakovite novine u zdravstvenom turizmu, u čemu osobito prednjači Opatija, ali se taj oblik turizma sve više razvija i na kontinentu (toplice, banje). Grade se zimski bazeni i kupališna sezona proširuje na čitavu godinu... Tome osobito pogoduje privatna inicijativa pojedinih liječnika specijalista, koji otvaraju specijalizirane ambulante, čak i male privatne bolnice.

Najuspješnije je to u nas ostvario bračni par Brozičević otvorivši polikliniku «Terme» u Selcu, ali i dr. Katunar sa svojom Poliklinikom u Crikvenici. U pogledu ponude tzv. mediteranske kuhinje i ekološki zdrave hrane, pojedinci pokušavaju uvesti i proširiti tu ponudu kao, primjerice, restoran «Rubin». Mijenja se i kvalitet turističke ponude, te se program nastoji proširiti novim, turistima privlačnim, sadržajima. U Crikvenici u tome ima dosta iskustva, treba ih se samo prisjetiti, uvažiti ih i prilagoditi novim okolnostima i turističkoj potražnji današnjice.

Razumljivo je samo po sebi da i kulturu treba vratiti i pružati vrhunske kulturne i druge sadržaje, a okaniti se populizma, kiča i «jeftinih» priredaba (otrcane ribarske večeri). Istodobno valja stvarati uvjete za razvoj sportskog, konjičko-jahačkog, biciklističkog, kongresnog, edukacijskog, kulturnog, prošteničkog, rekreativnog, lovnog, ribolovnog, zabavnog, zimskog, omladinskog, umirovljeničkog, natjecateljskog, avanturističkog, vratolomnog (paragliders) turizma, golfa i ekoturizma, aktivnog turizma i drugih oblika, s naglaskom na sve mogućnosti koje pruža more. [31, 32. 36] To bi dovelo do produženja turističke sezone, povećane iskoristivosti kapaciteta i bolje ekonomičnosti poslovanja.

Crikvenici za takav turizam nedostaju neki elementarni resursi, kao Dom kulture ili moderni multimedijски centar, s umjetničkim galerijama, muzejom, ljetnom pozornicom, kinom, glazbenom, likovnom i kompjutorskom radionicom i drugim sadržajima visoke kvalitete, zatim sportski tereni, koji će dopuniti nedavno izgrađene

Crikveničkoj rivijeri nedostaju stručna raščlamba prostora i prostorni plan s katastrom realnih mogućnosti prostora za moderni turizam. Nedostaje joj prava gospodarska politika, koja će biti osnovom za artikuliranje prostora, i to na duže staze. Sve je u ovdašnjem prostoru prilagođeno masovnom turizmu sindikalnog tipa, kakvoga u susjednim zemljama Mediterana već odavno nema.

Sažetak

Turizam u Crikvenici bilježi preko 120 godina, te njegov začetak vremenski ide u doba kad se u Europi otkrivaju vrijednosti mora, sunca i čistog zraka najprije iz zdravstvenih potreba, potom i rekreacije. Bogatiji slojevi austro-ugarskog društva prvi su imali prilike koristiti se tim blagodatima mora, pa su tako bili i među prvima koji ga otkrivaju ovdje, u Hrvatskom primorju, napose u crikveničkom kraju. Time će biti utemeljen crikvenički turizam, koji će kroz stotinjak godina postati poznat i privlačan stotinama tisuća ljudi, koji su ga koristili. U članku autori detaljno prikazuju kako se to odvijalo, tko je zato zaslužan, koji su dosezi ostvareni, kao i kako je u nekoliko poratnih decenija činjeno mnogo pogrešaka u koncepciji i razvoju crikveničkog turizma.

Ključne riječi

Crikvenica, turizam, zdravlje, more, zrak, prirodne pogodnosti, kupalište, parkovi, hoteli, zdravstveni, kupališni, zabavni, edukativni, kulturni... turizam, zaslužne ličnosti.

Summary **Prof. dr. sc. Vladimir Uremović**

Marko Vukelić

FEATURE FOR HISTORY OF TOURISM IN CRIKVENICA

(to commemorate the 120th anniversary)

Tourism in Crikvenica documents over 120 years, and its beginning dates from the time when in Europe the benefits of sea, sun and clean air were discovered, firstly due to health needs, and later due to recreational needs. The richer layers of the Austro-Hungarian society had the opportunity to use these benefits of the sea, and therefore were among the first who discovered it here, in Croatia's Primorje, foremost in the region of Crikvenica. With this the tourism in Crikvenica was established, and through about hundred years became well known and attractive to hundreds of thousands of people, who have used it. In the article the authors give a detailed review of how it all occurred, who was responsible for it, which achievements were realized, as well as how in the couple of post war decades a lot of mistakes concerning the concept and development of tourism in Crikvenica have been made.

Keywords

Crikvenica, tourism, health, sea, air, natural benefits, bathing area, parks, hotels, health, bathing, entertaining, educative, cultural... tourism, responsible figures.

Literatura

- 1.) JURDANA, Stanko, KABALIN, Srećko i UREMOVIĆ Vladimir: Turizam, Zdravstveno-lječilišni turizam i ekologija, u: Monografija Općine Crikvenica, Skupština općine, Turistički savez općine Crikvenica, Crikvenica, 1990. str. 21-27.
- 2.) JURDANA, Stanko i UREMOVIĆ, Vladimir: Razvoj zdravstvenog turizma i talasoterapije u Crikvenici, u: Krištafor Vladimir, Jurdana Stanko i Uremović Vladimir, Turistička Crikvenica 1888.-1988., Turističko društvo Crikvenica, Crikvenica, 1988. str. 145-171.
- 3.) KLEKOVIĆ, Mirko, JURDANA, Stanko i UREMOVIĆ Vladimir: Crikvenica 1888.-1988. Turističko društvo Crikvenica i Privredni vjesnik Zagreb, Crikvenica, 1988.
- 4.) LJUBIĆ, Josip: U borbi za nacionalni turizam, Riječka revija 11-12., Pododbor Matice Hrvatske u Rijeci, Rijeka, 1964. str. 886-905 i 1003.
- 5.) BROZIČEVIĆ, Ivan, JURDANA, Stanko i UREMOVIĆ, Vladimir: Development of Thalassotherapy, Acta. Fac. Med. Flum. 15, 1990. (3-4), str. 93-95.
- 6.) JURDANA, Stanko: Povijesni pregled razvoja talasoterapijskih metoda i ustanova, Medicina 1966, 24; 95-97.

- 7.) IVANIŠEVIĆ, Goran: Morski ljekoviti činitelji u Hrvatskoj, Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, Zagreb, 2002. str. 11-26.
- 8.) MATKOVIĆ, Hrvoje: Povijest XIX. stoljeća, Školska knjiga, Zagreb, 1973. str. 11-26.
- 9.) VUKELIĆ, Marko: Crikvenica početkom 20. stoljeća, Srednja škola dr. Antuna Barca Crikvenica, Crikvenica, 2002., Maturalni rad.
- 10.) MATEJČIĆ, Radmila: Počeci izgradnje balneološke arhitekture u Crikvenici, Vinodolski zbornik 4/1985.
- 11.) UREMOVNIĆ, Vladimir: Hrvati na Borneu-otok Car, Vinodolski zbornik 8/2002.
- 12.) UREMOVNIĆ, Vladimir: Povijest crikveničkog ribarstva, Grad Crikvenica-Ustanova u kulturi «Dr. Ivan Kostrenčić», Crikvenica, 1997.
- 13.) UREMOVIĆ, Vladimir i JURDANA, Stanko: Uloga Ivana i Milivoja Dežmana na zdravstveno-turističko usmjerenje Kvarnera, Medicina; 35, Rijeka, 1999. str. 37-40.
- 14.) ANTIĆ, Vinko: Selce-turistički razvitak, izd. Turističko društvo Selce, Selce, 1986. str. 17.
- 15.) UREMOVIĆ, Vladimir i JURDANA, Stanko: Biografija prof. dr. Johanesa Frischaufa (1837.-1924.) i osvrt na njegov opus, Vinodolski zbornik 6.
- 16.) UREMOVNIĆ, Vladimir: Pavlini u Crikvenici i Temeljna kronologija Crikvenice, «Adamić», d.o.o. i Ustanova u kulturi «Dr. Ivan Kostrenčić», Rijeka-Crikvenica, 2002.
- 17.) SOBOLEVSKI, Mihael: Prilog o iseljavanju s područja kotara Crikvenice u razdoblju 1901. do 1914.godine, Vinodolski zbornik 5.
- 18.) UREMOVNIĆ, Vladimir i JURDANA, Stanko: Ljekarne u Crikvenici, Acta hist. med. stom. pharm. med. vet. 23/1-2, 1983. str. 17-22.
- 19.) GRŽIČIĆ, Zdravko, MATEJČIĆ-JERIĆ, Timotea, ANDDRES, Ivan i obitelj, ŠNJARIĆ, Stanko, CAR, Marko, SKOMERŽA, Mladen, PAULIĆ, Juraj, CAR, Stanko: Pisana i usmena priopćenja.
- 20.) UREMOVIĆ, Vladimir: Franjo Brož, pionir hortikulture u Crikvenici, Vinodolski zbornik 6.
- 21.) ŽUPAN, Josip i suradnici: Spomenica morskog kupališta i klimatskog lječilišta Crikvenica (1893.-1933.), Lječilišno povjerenstvo, Crikvenica, 1933.
- 22.) RIGONI, Anton: Liber memorabilium, Arhiv župe B. D. M. u Crikvenici. (1914.-1941.). Crikvenica.
- 23.) ŽALEC, T.: Hrvatski učiteljski dom u Crikvenici, u: Sto godina rada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora 1871.-1971., Zagreb, 1971., str. 278-289.
- 24.) KRIČKOVA, Pavla, Život a dilo Marié Steyskalové, Nakladen Českei ženske peče o mladež na Moravé, Brno, 1928.
- 25.) UREMOVNIĆ, Vladimir: Povijesni pogled na prometne veze Crikvenice, Vinodolski zbornik 6, 1991.
- 26.) UREMOVIĆ, Vladimir, GRŽIČIĆ, Zdravko i ANTIĆ, Vinko: Crikvenica-Selce, razvoj zdravstvenog turizma, Auto-moto društvo, Crikvenica, 1956.

- 27.) Članci u tisku.
- 28.) ANTIĆ, Vinko i JURDANA, Stanko: Turizam, u: Grupa autora, Općina Crikvenica izd. Odbor za proslavu 30. obljetnice ustanka naroda Vinodola u Crikvenici i Privredni vjesnik Zagreb, 1972.
- 29.) Dopis Zavoda za socijalno osiguranje Kotara Crikvenica br. 362/55 od 15 II. 1955. Zavodu za socijalno osiguranje NRH u Zagrebu.
- 30.) GRŽIČIĆ, Zdravko: Od turizma do posteljarenja, Primorske novine br. 30., Crikvenica, 2002.
- 31.) POSARIĆ, Ivica i suradnici: Osvrti na Osnove dugoročnog razvitka grada Crikvenice do 2015. godine, elaborat, rukopis, Ekološko društvo Crikvenica, 2002.
- 32.) ŽUVELA, Ivo i ŠVERKO, Miro: Osnove dugoročnog razvitka grada Crikvenice 2000.-2015., Grad Crikvenica, 15. listopada 2001.
- 33.) Grupa autora, Vinodolski zbornik, 9, 2004.
- 34.) Grupa autora, Primjedbe i prijedlozi u vezi s dugoročnim programom razvoja «Jadran» UTP, Crikvenica, 1968. Bilten br. 94.
- 35.) Grupa autora, Razvoj općine Crikvenica, Vinodolski zbornik 7, 1993.
- 36.) Grupa autora, Vinodolski zbornik 8, 2002.
- 37.) OSREČKI, Boris: Reljef Crikveničko-vinodolskog primorja i otoka Krka i njihov utjecaj na razvoj turizma, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Post-diplomski studij prirodnih znanosti-geografija, Zagreb, svibanj 1992.
- 38.) Proračunavanje optimalnog broja posjetilaca kupališnog pojasa, Urbanistički institut SRH, Zagreb - 3. 1. 1963. Radni materijal.
- 39.) Strateški marketing plan turizma Crikveničke rivijere, Institut za turizam, Zagreb, svibanj 1994.